

JURIDISKA INSTITUTIONEN

vid Göteborgs Universitet

Madeleine Ström

**Ansvar och påföljd
för psykiskt störda lagöverträdare**

- En studie av gällande rätt,
Psykansvarskommitténs betänkande
och rättshistorisk utveckling

Tillämpade studier

20 poäng

Juris kandidatprogrammet

Handledare: Gösta Westerlund

Straffrätt

Vårterminen 2006

Förord

När nu min examen snart är i hamn vill jag ta tillfället i akt och tacka alla som hjälpt och stöttat mig, inte bara under min uppsatsperiod utan, under hela min studietid. Framst värda ett omnämmande är självklart mina närmaste – min familj. Ett stort tack för allt stöd, all hjälp och för all förståelse under studie- och uppsatstid.

Värd ett särskilt stort tack för allt stöd och all hjälp under detta uppsatsarbetet är min syster Elsebeth. Med ett hjärta av guld har hon alltid funnits till hands för besvarande av frågor, för tips och för råd. Detta av såväl praktisk som av rent textmässig natur. Att nu min uppsats är färdig kan således till stor del sägas vara mycket hennes förtjänst.

Ytterligare vill jag tacka min handledare, Gösta Westerlund, för bl.a. hans tålmodiga väntan på denna, min nu färdiga, uppsats.

Göteborg, mars 2006

Madeleine Ström

*”Varje tid och varje samhälle har utifrån sina förutsättningar försökt närma sig och hantera problemen med de psykiskt störda lagöverträdarna, men varken rättsväsendet eller den offentliga vården förefaller vara rustade för att komma med några mer slutgiltiga förslag och några sådana finns säkerligen inte heller. Av allt att döma är detta ett område där diskussionen aldrig kommer att upphöra, meningsmotsättningarna alltid kommer att vara stora och alla de åtgärder som vidtas efter en viss tid kommer att förkastas. Kanske är människans gåtfullhet för stor för att det skall kunna finnas några enkla svar och entydiga lösningar på de problem som hänger samman med den komplicerade frågan om sambandet mellan brottslighet och sinnessjukdom.”**

Roger Qvarsell, 1950-

* Qvarsell, R., (1993), s. 348. (Min kursivering.)

Innehållsförteckning

SAMMANFATTNING	6
FÖRKORTNINGAR	8
1 INLEDNING	9
1.1 BAKGRUND	9
1.2 SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	10
1.3 MATERIAL OCH METOD	11
1.4 DISPOSITION OCH PRESENTATION	12
1.5 AVGRÄNSNINGAR	13
2 KORTFATTAD HISTORIK OCH FRÅGANS TIDIGARE BEHANDLING	15
2.1 STRAFFRÄTTSTEORIER/-SKOLOR.....	15
2.1.1 <i>Allmänt om vedergällning och utilitarism</i>	15
2.1.2 <i>Den klassiska straffrättsskolan</i>	15
2.1.3 <i>Den positiva straffrättsskolan</i>	16
2.1.4 <i>Den sociologiska skolan</i>	17
2.2 HISTORISK UTBLICK.....	18
2.2.1 <i>Antiken (år 800 f.Kr. - 500 e.Kr.)</i>	18
2.2.2 <i>Landskapslagarna och tiden fram till 1700-talet</i>	19
2.2.3 <i>1700-talet och framåt</i>	20
2.2.4 <i>Englands M'Naghten rule</i>	22
2.2.5 <i>Svensk historik från år 1864 – strafflagen</i>	24
2.2.6 <i>Olof Kinberg – tillräknelighetsbegreppets uträdering och brottsbalkens inträde</i>	27
2.2.7 <i>Brottsbalkens tillkomst och utveckling</i>	29
2.2.8 <i>1991 års reform</i>	31
2.2.9 <i>Tiden efter 1991 års reform</i>	32
3 ANSVARSREGLERINGEN AV PSYKISKT STÖRDAS HANDLINGAR	34
3.1 ALLMÄNT	34
3.2 BEGREPPEN ”PSYKISK STÖRNING” OCH ”ALLVARLIG PSYKISK STÖRNING”	34
3.3 BEDÖMNINGEN AV PSYKISKT STÖRDAS UPSÅT	38
3.4 KAUSALITETSKRAV: PSYKISK STÖRNING – BROTT.....	43
3.5 TILLFÄLLIG SINNESFÖRVIRRING	44
3.6 PSYKOTISKA TILLSTÅND UTLÖSTA AV ALKOHOL ELLER ANNAT BERUSNINGSMEDEL	45
3.7 SÄRSKILT OM PATOLOGISKT RUS	49
4 PÅFÖLJDSREGLERINGEN AV PSYKISKT STÖRDAS HANDLINGAR	53
4.1 ALLMÄNT	53
4.2 FÖRMILDRANDE OMSTÄNDIGHETER/STRAFFLINDRING	54
4.3 FÄNGELSEFÖRBUDET	56
4.3.1 <i>Allmänt</i>	56
4.3.2 <i>Kausalitetskrav för fängelseförbudet</i>	58
4.3.3 <i>”Flink-fallet” – berusningsutlösta kortvariga psykotiska tillståndets betydelse för fängelseförbudet</i>	60
4.3.4 <i>Problemet med att i vissa fall finna en ”tillräckligt ingripande påföljd”</i>	63
4.4 RÄTTSPSYKIATRISK VÅRD.....	65
4.4.1 <i>Allmänt</i>	65
4.4.2 <i>Brottsbalkens reglering</i>	66
4.4.3 <i>Regleringen i lagen om rättspsykiatrisk vård</i>	67
4.4.4 <i>Rättspsykiatriska utredningar</i>	68
4.4.4.1 <i>Allmänt</i>	68
4.4.4.2 <i>Rättspsykiatrisk undersökning</i>	69
4.4.4.3 <i>§ 7-undersökning</i>	71
4.4.5 <i>Vårdens upphörande</i>	71
4.4.5.1 <i>Allmänt</i>	71
4.4.5.2 <i>Risk-/farlighetsbedömning</i>	73

4.4.6 Något om möjligheten för fängelsedömda att erhålla psykiatrisk/rättspsykiatrisk vård	75
4.5 ÖVERSIKT ÖVER DAGENS RÄTTSLÄGE	76
5 PSYKANSVARSKOMMITTÉNS BETÄNKANDE (SOU 2002:3).....	79
5.1 ALLMÄNT OM TILLRÄKNELIGHETSBEGREPPET	79
5.2 ALLMÄNT OM PSYKANSVARSKOMMITTÉN	79
5.3 NÄRMARE OM PSYKANSVARSKOMMITTÉNS BETÄNKANDE	80
5.3.1 Reformbehovet	80
5.3.2 Återinförande av tillräknelighet.....	81
5.3.3 Ingen påföljdsmissig särbehandling av psykiskt störda	84
5.3.4 Införande av samhällsskyddsåtgärder.....	86
5.3.5 Införande av nya utredningar	87
6 ANALYS OCH AVSLUTANDE KOMMENTARER.....	89
KÄLL- & LITTERATURFÖRTECKNING	94

Sammanfattning

Hur samhället hanterat sina psykiskt störda lagöverträdare har varierat under historiens gång. Behandlingstänkande och strafftänkande kan sägas ha avlöst varandra. I många länder är idag s.k. tillräknelighet en förutsättning för straffbarhet. En tillräknelig person kan definieras som någon ”som är i tillräckligt gott psykiskt tillstånd för att bedöma och ta ansvar för sina handlingar”. Som synonym till tillräknelighet används ofta begreppet ”ansvarsförmåga”. Dagens gällande brottsbalk bygger inte på någon föreställning om tillräkneliga respektive otillräkneliga individer. Så gjorde dock brottsbalkens föregångare, strafflagen.

Strafflagen skapades under den tid då vedergällningsläran fortfarande var framträdande. När tillräknelighetsläran avskaffades innebar detta i princip att alla lagöverträdare skulle kunna dömas till en straffrättslig påföljd. Idag är alla individer som utgångspunkt lika ansvariga för sina handlingar, detta oberoende av deras psykiska hälsa och sinnestillstånd. Brottsbalkens påföljdssystem är starkt inspirerat av den positiva straffrättsfilosofin som betonar straffets individualpreventiva syfte. Påföljden skall alltså, huvudsakligen, inte vara relaterad till den gärning som ytterst motiverade påföljden utan huvudsakligen betingas av gärningsmannens vårdbehov. Detta bl.a. för att kunna återanpassa honom till samhället.

Vad gäller den straffrättsliga hanteringen av psykiskt störda uppvisar praxis en relativt brokig bild. Detta gäller såväl domstolarnas uppsåts- som påföljdsbedömningar. Att en gärningsman vid brottstillfället lidit av en psykisk störning kan, men behöver inte, utesluta att han bedöms ha haft uppsåt till sitt handlande. Även psykiskt störda gärningsmän kan således dömas för brott. Vad gäller den situation där en gärningsman åberopar ansvarsfrihet p.g.a. att han lidit av en psykisk störning vid gärningstillfället gäller att domstolen, oavsett störningens beteckning, art och grad, alltid måste göra en sedvanlig uppsåtsbedömning. I de fall där en gärningsman har agerat under en psykisk störning som utlösts av alkohol eller annat berusningsmedel syns situationen vara något mer komplicerad. Domstolen är här tvungen att företa en slags tvåstegsbedömning i ansvarsfrågan; förutom insikts- och kontrollprövningen måste rätten göra en bedömning av huruvida den psykiska störningen kan anses vara självförvållad eller inte.

Vad gäller påföljdsbestämningarna för psykiskt störda gärningsmän kan sägas följande. Utgångspunkten är att såväl psykiskt störda som friska individer kan dömas till samma typer av påföljder. Det finns dock undantag till denna huvudregel. Exempelvis följer av det s.k. fängelseförbudet att personer som har begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning inte får dömas till fängelse för sitt brott. För den gärningsman som vid domstillfället lider av en allvarlig

psykisk störning finns vissa möjligheter för en domstol att döma personen ifråga till rättspsykiatrisk vård. Av praxis kan bl.a. konstateras att påföljderna för psykiskt störda lagöverträdare ibland avviker avsevärt från vad som, förmodligen, hade blivit fallet om de hade begåtts av en psykiskt frisk individ. Psykiskt störda individer som begått mycket grova brott har ibland inte ansetts kunna komma ifråga för annan påföljd än skyddstillsyn. Det har även förekommit fall där en psykiskt störd individ i och för sig har ansetts begått en brottslig gärning men inte kunnat få någon påföljd för den eftersom ingen påföljd bedömts vara lämplig.

Psykansvarskommittén föreslår i sitt betänkande (SOU 2002:3) att ett tillräknelighetskrav åter skall införas i svensk rätt. Kommittén uttrycker dels tanken att det är orimligt att straffa vissa allvarligt psykiskt störda som inte kan anses ha haft något ansvar för sitt handlande, dels tanken att det är otillfredsställande att domstolen ibland inte kan finna en tillräckligt ingripande påföljd för vissa psykiskt störda gärningsmän. Kommittén uttalar, i anslutning till detta, att den vill lösa det straffrättsliga problem som kan uppkomma när en gärningsman begått ett brott under ett kortvarigt psykotiskt tillstånd (utlöst av berusningsmedel). Ytterligare uttalar kommittén att man vill komma till rätta med de oproportionerliga frihetsberövandetider som bl.a. påföljdsinstitutet rättspsykiatrisk vård ger upphov till. Kommittén föreslår att de flesta psykiskt störda skall kunna dömas till vanliga påföljder. Kommittén föreslår vidare att man skall avskaffa fängelseförbudet. Det skall således bli möjligt att döma även psykiskt störda till tidsbestämda fängelsestraff. Kommittén föreslår även att rättspsykiatrisk vård tas bort som påföljd. En lagöverträdare eventuella vårdbehov skall istället kunna tillgodoses inom ramen för verkställigheten, detta oberoende av vilken påföljd den psykiskt störde individen kommer ifråga för. Kommittén påpekar att ett mycket litet antal lagöverträdare skall bedömas som otillräkneliga och således inte anses vara ansvariga för sina gärningar. Även om dessa individer inte skall drabbas av någon straffrättslig påföljd skall de i vissa fall kunna komma ifråga för s.k. samhällsskyddsåtgärder.

Föreliggande arbete är en litteratur- och praxisstudie av psykiskt störda lagöverträdare straffrättsliga ansvar och påföljd.

Förkortningar

bet.	betänkande
BrB	Brottsbalken (1962:700)
BrP	Promulgationslag till Brottsbalken
BRÅ	Brottsförebyggande rådet
dir.	direktiv
DSM-IV-R	Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, fjärde versionen, reviderad
HCR-20	Historical – Clinical – Risk Management (bedömningsinstrument vid farlighetsbedömning)
HD	Högsta domstolen
HovR	Hovrätt
HSL	Hälso- och sjukvårdslagen (1982:763)
JT	Juridisk tidskrift
KamR	Kammarrätt
lat.	latin
LPT	Lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård
LR	Länsrätt
LRU	Lagen (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning
LRV	Lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård
LSPV	Lagen (1966:293) om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall
LSS	Lagen (1993:387) om stöd och service för vissa funktionshindrade
NJA	Nytt juridiskt arkiv
prop.	proposition
RegR	Regeringsrätten
RF	Regeringsformen (kungjord genom Kunglig Kungörelse, 1974:152)
RMV	Rättsmedicinalverket
RPU	rättspsykiatrisk undersökning
RÅ	Regeringsrättens årsbok
SFS	Svensk författningssamling
SL	1864 års Strafflag
SOSFS	Socialstyrelsens författningssamling
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning
TR	Tingsrätt

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Tillräknelighetsläran bygger på föreställningen om att inte alla människor är fullt ansvariga för sina handlingar. Enligt läran kan personer befinna sig i sådana tillstånd att det inte rimligen kan utkrävas något straffrättsligt ansvar av dem. Dessa skall därför betraktas som ansvarsfria.

Idag är Sverige ett av de få länder i världen där tillräknelighetsläran formellt sett inte är en del av det straffrättsliga systemet. Förutom Sverige är det endast Grönland och tre amerikanska delstater (Idaho, Montana och Utah) som har en straffrättslig reglering som inte bygger på ett tillräknelighetsresonemang.¹ Allvarligt psykiskt störda individer anses i Sverige inte bara kunna föröva brott (i teknisk mening); de kan även, med vissa undantag, dömas till påföljd för brott.² En begränsning är dock bl.a. att de under vissa förutsättningar inte kan dömas till fängelse.

Frågan om behandlingen av psykiskt störda lagöverträdare har ansetts vara ett av de svåraste, principiellt viktigaste och mest kontroversiella problemen inom svensk kriminalpolitik. Problemet har bestått, och består alltjämt, i att finna en ordning som tillgodoser kraven på rättvisa, humanitet, samhällsskydd och andra hänsyn.³

På senare tid har medierna alltmer kommit att uppmärksamma fall där psykiskt störda individer begått grova våldsbrott.⁴ I media har även uppmärksamrats fall där våldsbrottslingar som dömts till rättspsykiatrisk vård av läkare, och i vissa fall även av länsrätt (LR), velat skrivas ut efter mycket kort vårdtid.⁵ Påföljden för psykiskt störda lagöverträdare och rimligheten av påföljdsinstitutet rättspsykiatrisk vård har alltmer kommit i fokus för samhällsdebatten. I mitten av 1990-talet kom en händelse i Falun att väcka stor uppmärksamhet och debatt. En ung man sköt då ihjäl flera personer och skottskadade ytterligare ett antal. Under rättegången framkom att mannen begått gärningarna under påverkan av en allvarlig, men kortvarig, psykisk störning (kortvarig psykos). Påföljdsbestämningen blev mycket omdebatterad även bland icke-jurister.

¹ SOU 2002:3, s. 230 f.

För en internationell översikt, se SOU 2002:3 s. 175 ff.

Riktigheten i detta påstående kan eventuellt ifrågasättas då det inte framgår exakt vilka länder som studerats.

² Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 20 f.

³ Prop. 1990/91:58, s. 448.

⁴ [Okänd], (2003-09-11), Snaprud, P., (2003-09-30), Fallenius, A., m.fl., (2004-06-10), Nilsson, D., (2003-08-19), Håård, L., (2005-10-22), Johansson, A., (2004-07-15), Gustafsson, T., (2003-09-13), Norström, C., (2003-08-28), Gustafsson, T., (2003-08-21), Gustavsson, I., (2001-03-17), Öhman, M., (2005-06-14), TT, (2005-04-08), TT, (2003-08-09) och TT, (2003-08-07).

⁵ Se t.ex. Gustafsson, T., (2003-10-26) och Cantwell, O., (2005-09-25).

I slutet av 1990-talet tillsatte regeringen en kommitté, Psykansvarskommittén, för att utreda frågor om ansvar och påföljder för psykiskt störda lagöverträdare. Kommittén lämnade sitt betänkande, *Psykisk störning, brott och ansvar* (SOU 2002:3), i december år 2001. I betänkandet föreslås bl.a. att ett tillräknelighetsrekvisit återigen skall införas i svensk straffrätt. Någon proposition har dock ännu inte kommit.

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med föreliggande arbete är att göra en presentation av innehållet i gällande rätt avseende psykiskt störda lagöverträdarens ansvars- och påföljdsrättsliga ställning. Fokus ligger också på denna del. Syftet är också att ge en kortfattad historisk överblick över de psykiskt stördas straffrättsliga behandling. Ytterligare ett syfte är att kortfattat redogöra för och diskutera kring de delar i Psykansvarskommitténs betänkande vilka avser tillräknelighetslärans utformning och införande. I en sådan framställning är det nödvändigt att, åtminstone i viss mån, kortfattat redogöra för bl.a. förslagets tankar om samhällsskydd och samhällsskyddsåtgärder. Avsikten är dock inte att behandla samhällsskydd eller samhällsskyddsåtgärder ingående eller att argumentera för eller mot kommitténs förslag.

En historisk framställning skulle kunna göras mycket detaljerad. Uppsatsens syfte har dock varit att på ett översiktligt sätt redovisa den straffrättsliga utvecklingen främst från 1300-talet fram till dags dato. I anslutning till den historiska redovisningen behandlas mycket kort några av de för historien mest betydelsefulla straffrättsteorierna/-skolorna.

Uppsatsens tre frågeställningar är följande:

1. Hur ser gällande svensk rätt ut beträffande den straffrättsliga hanteringen (ansvars- och påföljdmässigt) av psykiskt störda lagöverträdare?
2. Vad innebär Psykansvarskommitténs betänkande (SOU 2002:3) ur ett ansvars- och påföljdsperspektiv?
3. Är det möjligt att se en historisk trend beträffande behandlings- respektive strafftänkande vad gäller svensk straffrätt?

1.3 Material och metod

Det material som ligger till grund för arbetet är i allt väsentligt av skriftlig natur. Merparten av materialet består av förarbeten och praxis, litteratur samt tidnings- och tidskriftsartiklar. Utöver detta har viss korrespondens med Marie-Louise Ollén som är rättssakkunnig vid straffrättsenheten vid Justitiedepartementet förekommit.

Vad gäller den juridiska litteraturen syns det anmärkningsvärt nog inte finnas något material som enbart behandlar frågan om psykiskt störda lagöverträdarens straffrättsliga ansvar. Annan, icke juridisk, litteratur behandlar understundom frågan, dock utan att göra några djupgående jämförelser och analyser. När det gäller att belysa den historiska utvecklingen för svensk del uppvisar källorna vissa brister. Detta har medfört att arbetets historiska framställning ibland redovisar vissa internationellt allmänna historiska strömningar vilka får antas ha påverkat även svenska förhållanden.

I sökandet efter relevant material har jag använt mig av ett antal sökmotorer på Internet. För att finna litteratur har jag använt mig av databasen Gunda (tillgänglig på www.ub.gu.se). Juridisk Tidskrift publicerar på Internet (www.juridisktidskrift.org) förteckningar över samtliga sina publicerade artiklar. Via deras sökmotor har jag haft tillgång till översikter över tidskriftens artiklar fr.o.m. 1989/1990 (häfte 1) t.o.m. 2005/2006 (häfte 2). Svensk Juristtidning publicerar (på www.svjt.org) även den översikter över de artiklar som varit införda i tidskriften. Via deras sökmotor har jag haft tillgång till artiklar fr.o.m. år 1990 (häfte 1) t.o.m. år 2005 (häfte 9). Tidnings- och tidskriftsartiklar har även sökts via Internets sökmotorer Artikelsök, Presstext och Mediarkivet (samtliga tillgängliga via www.ub.gu.se). Rättsfall har sökts via Rättsbanken (tillgänglig på www.ub.gu.se) och Pointlex (på www.pointlex.se). I vissa fall har även opublicerade rättsfall refererats. Dessa har uppmärksammats efter att de erhållit publicitet i en eller flera av de tidnings- och/eller tidskriftsartiklar som omfattas av uppsatsen. Även på Socialstyrelsens hemsida (tillgänglig på www.sos.se) har relevant material eftersökts.

Vid sökning på de ovan nämnda Internetsiterna har följande sökord använts:

”allvarlig psykisk störning”, ”allvarlig psykisk störning och tillräknelighet”, ”patologiskt rus”, ”psykisk sjukdom”, ”psykisk störning”, ”psykisk störning och tillräknelighet”, ”psykiatrisk”, ”psykiatrisk sjukdom”, ”psykiatrisk”, ”rättspsykiatrisk”, ”rättspsykiatrisk vård”, ”straffrätt och psykiskt sjuk”, ”störd”, ”störning”, ”tillräknelig”, ”tillräknelighet”, ”uppsåt och psykisk”, ”utskrivningsprövning”, ”vård” samt ”vård och fängelse”.

Totalt har de i tidningar och tidskrifter gjorda sökningarna resulterat i ett hundratal relevanta tidnings- och tidskriftsartiklar. Av dessa har ett något mindre antal ansetts vara omedelbart relevanta för föreliggande arbete och därför valts ut och bearbetats.

I de fall där en för arbetet relevant källa hänvisat till en annan relevant källa har, som ovan antytts, även denna studerats.

1.4 Disposition och presentation

Först i arbetet, i kapitel 2, ges en historisk överblick över psykiskt stördas straffrättsliga behandling. Där redovisas kort några olika straffrättsteorier/-skolor. Under avsnittet ”Historisk utblick” presenteras, i mycket stora drag och enbart med några utvalda nedslag, internationell historik från år 800 f. Kr. och framåt. Från och med år 1864 (strafflagens tillkomst) beskrivs den specifikt svenska straffrättshistoriken något mer ingående. I de två efterföljande kapitlen (kapitel 3 och kapitel 4) behandlas det nu gällande svenska rättsläget. Här redovisas bl.a. innebörden av olika begrepp såsom t.ex. ”psykisk störning” och ”allvarlig psykisk störning”. Ytterligare behandlas exempelvis uppsåtsrekvisitet och begreppet ”tillfällig sinnesförvirring”. Olika rättsreglers innehåll och tillämpning illustreras i dessa två kapitel bl.a. genom ett större antal rättsfallsreferat. Psykansvarskommitténs förslag till ett reformerat straffrättsligt system redovisas i arbetets kapitel 5. Orsakerna till reformbehovet samt reformförslagets konkreta innebörd belyses här kortfattat. Som en inledning på kapitel 5 redovisas innebörden av tillräknelighetsbegreppet. Arbetet avslutas med kapitel 6, ”Analys och avslutande kommentarer”, där bl.a. egna reflektioner och kommentarer kring arbetets olika delar ges.

Vissa citat och samtliga rättsfallsreferat redovisas i arbetet med förminskad teckenstorlek och indragna marginaler. Redovisning av nu inte gällande lagtexter presenteras även de med förminskad teckenstorlek. Vad gäller rättsfallsreferaten ombeds läsaren notera att ett och samma rättsfall kan finnas refererat under flera avsnitt. Detta har gjorts avsiktligt eftersom ett fall ofta kan belysa flera relevanta aspekter av psykiskt stördas ansvars- och påföljdsrättsliga ställning.

Jag har i arbetet i största möjliga mån valt att använda mig av termerna ”lagöverträdaren”, ”den tilltalade” och ”gärningsmannen”. Trots att en lagöverträdare givetvis också kan vara en kvinna har jag, för att underlätta för läsaren, valt att enbart använda mig av begreppet ”han”.

I litteraturen används begreppen ”psykisk sjukdom” respektive ”psykisk störning” utan någon synbar åsyftad skillnad. Även i denna min framställning skall begreppen förstås vara varandras synonymer, om inget annat uttryckligen anges.

I det historiska avsnittet där begreppet ”tillräknelighet” behandlas används orden ”straffrihet” och ”ansvarfrihet” som varandras synonymer. Innebörden av båda dessa begrepp är att individen p.g.a. sitt psykiska sinnestillstånd fränkänns straffrättsligt (och således inte enbart påföljdsrättsligt) ansvar. Han anses med andra ord sakna förmåga att kunna begå brott i lagens mening.

1.5 Avgränsningar

Med tanke på att uppsatsens fokus ligger på det straffrättsliga ansvaret i form av uppsåts-, påföljds- och tillräknelighetsresonemang (och inte i särskilt stor utsträckning på återfalls- och samhällsskyddsaspekter) har ingen rättspraxis studerats kring utskrivning från rättspsykiatrisk vård. En sådan studie får främst anses vara av betydelse vid ett fokus på samhällsskyddsaspekten. I enlighet med detta behandlas kortfattat den rättsliga regleringen av rättspsykiatriska undersökningar, s.k. § 7-intyg, risk-/farlighetsbedömningar samt utskrivning från rättspsykiatrisk vård.

I arbetet behandlas den juridiska bedömningen av psykiskt stördas uppsåt. En sådan redovisning kan göras mycket lång om man som syfte har att utreda de olika uppsåtsformer (direkt, indirekt och likgiltighetsuppsåt) som gäller för såväl psykiskt ”friska” som ”sjuka” individer. Att utreda de olika uppsåtsformerna faller utanför ramen för denna uppsats. Likaså faller reglerna om den s.k. rusläran utanför arbetets ram. Brottsliga gärningar begångna under rus behandlas enbart i den mån ruset utlöst en psykisk störning.

Framställningen är också huvudsakligen begränsad till att avse uppsåtliga brott; det primära syftet är att redogöra för hur lagstiftare och rättstillämpare ser på psykiskt störda individers rättsliga förmåga att begå uppsåtliga brott. Arbetet fokuserar på brott där straffvärdet ligger på fängelsenivå.

Uppsatsens fokus är delvis rättshistoriskt men främst straffrättsligt. Processuella bestämmelser om exempelvis åtalsunderlåtelse och förverkande av i beslag tagen egendom från psykiskt störda lagöverträdare faller dock utanför uppsatsens ram. Så gör även de civilrättsliga bestämmelserna om exempelvis skadestånd som psykiskt störda kan bli föremål för.

Den tilltalades möjligheter till viss strafflindring genom 29 kap. 3 § BrB (förmildrande omständigheter) berörs endast kortfattat. Någon omfattande praxis vad gäller tillämpningen av detta lagrum redovisas inte i detta avsnitt.

2 Kortfattad historik och frågans tidigare behandling

2.1 Straffrättsteorier/-skolor

2.1.1 Allmänt om vedergällning och utilitarism

Straffrättsfilosofins historia har uppvisat flera olika typer av straffrättsteorier. En av de mest omskrivna är den s.k. vedergällningsläran (retributivismen). I stark kontrast till denna sätts ofta den s.k. utilitaristiska straffrättsteorin. I den förra läran betonas att straffets funktion är att hämnas brottet. Ett av de mest välkända ställen där vedergällningstanken kommer till uttryck är bibelns s.k. talionsprincip om ”lika för lika”.⁶ Straffet anses utifrån denna tankegång vara ett självändamål, dess empiriska följder för individen och samhället anses således vara oväsentliga bifaktorer.⁷ Ur vedergällningsläran växte senare tanken fram om att straffet skall vara ett *avskräckningsmedel*.⁸ Den utilitaristiska straffrättsteorin däremot betonar samhällsnyttan, och framför allt brottspreventionen, som grund för bestraffandet i allmänhet och den enskilda bestraffningen i synnerhet.⁹ Förespråkarna av denna teori menar att det moraliskt bästa handlingsalternativet i en given situation är det som leder till största möjliga nytta för största möjliga antal människor. För att straffinstitutet skall vara moraliskt rättfärdigt måste dess samlade effekter således innebära mer lycka än olycka. Varje enskild bestraffning är moraliskt berättigad om den som resultat ger mer lycka än varje tänkbart handlingsalternativ i motsvarande situation.¹⁰

2.1.2 Den klassiska straffrättsskolan

Den klassiska straffrättsskolan kom att utvecklas ur Immanuel Kants (1724-1804) och Friedrich Hegels (1770-1831) sekulariserade vedergällningsläror.¹¹ Dess främste företrädare i Sverige var Karl Binding (1841-1920), professor i rättspsykiatri.¹² Enligt anhängare av den klassiska läran ansågs *straffet* ha till uppgift att återställa en genom brottet rubbad samhällsbalans. Brottet i sig utgjorde således rättsgrund för straffet. Det uppställdes dock ett proportionalitetskrav; straffet skulle stå i rimlig proportion till brottets svårighetsgrad. Rättvisa straff kunde således försvaras, om de innebar ett sonande av skuld. Den som begått ett brott till följd av en svår psykisk störning ansågs böra vara straffri om han inte kunde anses ha någon skuld till vad han gjort. Som en viktig del i den klassiska

⁶ Qvarsell, R., (1993), s. 11. Se även Kinberg, O., (1917), s. 31 f.

⁷ Mäkelä, K., (1970), s. 81.

⁸ Anners, E., (1972), s. 7.

⁹ Nordenfelt, L., (1988), s. 19.

¹⁰ A.a. s. 23.

¹¹ Wallén, P.-E., (1975), s. 17.

¹² A.a. s. 17 samt Anners, E., (1980), s. 152.

straffrätten tillkom därför bestämmelser som angav vilka former av psykisk störning som motiverade straffrihet.¹³

2.1.3 Den positiva straffrättsskolan

Den italienske läkaren Cesare Lombroso (1836-1909) brukar betecknas som den positiva (även kallad den naturvetenskapliga eller italienska) straffrättsskolans upphovsman.¹⁴ Den svensk som i störst utsträckning kommit att förknippas med den positiva straffrättsskolan är Olof Kinberg (1873-1960), professor i rättspsykiatri.¹⁵

Lombroso utförde anatomiska mätningar av förbrytare i italienska fängelser. Han ville kartlägga såväl deras kroppsliga som deras psykiska egenskaper.¹⁶ Lombroso menade att brott var en biologiskt determinerad företeelse och att det var möjligt att identifiera många typer av förbrytare enbart genom att studera deras utseende.¹⁷ Sluttande och låg panna, sammanväxta ögonbryn, långa hängande öron, stora ögonhålor, kraftiga kindben samt kraftiga och djurliknande käkar var exempel på typiskt kriminella kännetecken.¹⁸

Lombrosos mest betydelsefulla efterträdare var hans elev Enrico Ferri (1856-1929). Denne menade att lagöverträdaren inte hade någon fri vilja. Lagöverträdarens personliga anlag och hans egenskaper liksom den omgivande sociala miljön predestinerade lagöverträdaren att handla på det sätt som han gjorde. Det gällde därför att antingen *behandla* individen eller att *hindra* honom från möjligheten till upprepad kriminalitet. Rättvisa straff ansågs inte existera. Att frita vissa individer från straff därför att de var "otillräkneliga" eller inte "förstod" vad de gjort, ansågs vara liktydigt med att "förfara efter abstrakta regler som saknade förankring i verkligheten".¹⁹ Ferri ville därför avskaffa tillräknelighetsbegreppet.²⁰ Anhängare av den positiva straffrättsskolan menade att vissa lagöverträdare inte kunde sägas ha skuld eller kunde sägas ansvara för sina begångna gärningar.

¹³ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 16 f. Se även Grönvall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 43 f.

¹⁴ Belfrage, H., (1995:1), s. 17.

¹⁵ Lombrosos idéer hade stor inverkan på Kinberg. Han tilltalades dock inte av Lombrosos hypotes om den "födde förbrytaren" utan istället av det sätt på vilket Lombrosos satte brottslingen och inte brottet i centrum, se Belfrage, H., (1995:1), s. 18.

För mer om Olof Kinberg, se avsnitt 2.2.6.

¹⁶ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 17. Se även Grönvall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 44 f.

¹⁷ Wallén, P.-E., (1975), s. 19.

¹⁸ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 17. Se även Grönvall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 44 f.

Värt att notera är att Lombrosos ursprungliga teorier kom att modifieras. Lombroso kom då att erkänna att även andra faktorer såsom ekonomiska, sociala och klimatologiska var betydelsefulla för brottslighetens uppkomst, se SOU 2002:3, s. 165.

¹⁹ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 18. Se även Grönvall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 44 f.

²⁰ SOU 2002:3, s. 165.

Lagöverträdaren skulle, som framgått ovan, inte straffas.²¹ Det sociala ansvaret krävde emellertid, enligt Ferri, att var och en som gjort sig skyldig till ett brott måste underkasta sig de sanktioner som var erforderliga i hans individuella fall.²² Alla individer som begått brott, således även sinnessjuka, ansågs vara skyldiga att underkasta sig den påföljd som i hans fall var bäst ägnad att förebygga fler brott. Alla påföljder ansågs i princip vara likställda; de var alla medel för att skydda samhället mot brottslingar.²³ Ferri strävade efter att avskaffa begreppet ”straff” och istället ersätta det med ”sanktioner”. Den sinnessjuka skulle, enligt Ferri, spärras in på kriminalhospital.²⁴

Företrädarna för skolan ansåg det olämpligt och felaktigt att spärra in lagöverträdare på en tid som bestämts av brottet för att sedan, vind för våg, släppa ut dem. Man ansåg att sanktionerna skulle ta hänsyn till farlighet och vårdbehov, inte i första hand till lagöverträdarens skuld eller brottets förkastlighet. De lagöverträdare vars brott inte var tillfälliga skulle omhändertas på obestämd tid. Lagöverträdarna delades mot denna bakgrund in i tre grupper; de som inte behövde behandling (tillfällighetsbrottslingar), de som kunde påverkas av behandling och de som var oförbätterliga (inte kunde påverkas av behandling).²⁵

Den positiva skolan upplevde bara en kort högkonjunktur.²⁶ Med undantag för Italien fick denna inget nämnvärt praktiskt inflytande. Den blev dock livligt debatterad.²⁷ Den lära som skulle komma att efterträda den klassiska skolan som härskande doktrin blev istället den sociologiska skolan.²⁸

2.1.4 Den sociologiska skolan

Den sociologiska (även kallad moderna) skolans grundare var straffrättsprofessorn Franz von Liszt (1851-1919). Von Liszt tog avstånd från Lomrosos tankar om brott som biologiskt determinerade företeelser.²⁹ Att vedergälla brottet var enligt hans synpunkt också meningslöst. Vedergällning kunde inte bidra till att bota orsakerna till brottet. Orsakerna skulle istället sökas och motverkas i lagöverträdarens egen personlighet. Straffets syfte var enligt von Liszt att bekämpa brottsligheten som socialt fenomen. Detta syfte kunde uppnås på flera sätt beroende på vilken typ av lagöverträdare det var fråga om. Om lagöverträdaren var mottaglig för förbättring skulle han förbättras, om han inte

²¹ Wallén, P.-E., (1975), s. 20.

²² Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 18. Se även Grönvall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 44 f. Se ytterligare SOU 2002:3, s. 165.

²³ Strahl, I., (1970), s. 39.

²⁴ Wallén, P.-E., (1975), s. 20.

En tillräknelighetstanke såväl som en samhällsskyddstanke kan här tydligt skönjas.

²⁵ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 21.

²⁶ Anners, E., (1980), s. 154.

²⁷ Anners, E., (1997), s. 167.

²⁸ Anners, E., (1980), s. 154.

²⁹ Wallén, P.-E., (1975), s. 19.

behövde förbättras skulle han avskräckas. Om lagöverträdaren dock inte kunde förbättras skulle han istället oskadliggöras genom ett livslångt eller i varje fall tidsbestämt frihetsberövande.³⁰

2.2 Historisk utblick

2.2.1 Antiken (år 800 f.Kr. - 500 e.Kr.)

Flera av de principer som under senare tid bestämt de psykiskt sjukas (då benämnda ”sinnessjukas”) straffrättsliga ställning fanns formulerade, eller åtminstone antydda, redan under antiken. De sinnessjuka ansågs inte ansvariga för sina handlingar. Den bakomliggande tanken var att det var viktigare att skydda samhället från de sinnessjukas farlighet än att bestraffa individerna. Ansvar för de sinnessjukas handlingar kunde även, under vissa förutsättningar, flyttas över till anhöriga.³¹ Platon (cirka 428/427-348/347 f.Kr.) presenterade mer konkreta anvisningar för hur man skulle förfara med sinnessjuka brottslingar. Han menade att om en ”vansinnig” begått ett brott skulle han vara skyldig att ersätta den uppkomna skadan, men något straff skulle inte utdömas.³² Även Aristoteles (384-322 f.Kr.) uttryckte tankar om sinnessjuka individer. Aristoteles ansåg att en person endast var ansvarig för sina handlingar om handlingarna berodde på honom själv och att han dessutom hade insikt om dess karaktär och konsekvenser. En person som saknade förnuft och inte kunde förstå sina handlingar kunde därför, enligt Aristoteles, inte straffas. I den romerska lagen ansågs sinnessjuka sakna förmåga att företa några som helst rättshandlingar. De kunde inte heller begå brott.³³ Vissa källor vittnar om att man skilde mellan olika typer av sinnessjukdom eller grad av vansinne.³⁴

Den romerske kejsaren Marcus Aurelius gav i ett brev, knappt 200 år e.Kr., anvisningar till en provinsguvernör om hur denne skulle förfara med en man som mördat sin mor under inflytande av sinnessjukdom. I skrivelsen gav Aurelius uttryck för tanken att den psykiska sjukdomen i sig skulle anses vara ett tillräckligt straff. Något ytterligare straff var således inte nödvändigt. Det ansågs med andra ord vara viktigare att skydda samhället från den sjuke än att straffa honom.³⁵

”Om du klart ser att Aelius Priscus befann sig i ett tillstånd av ihållande vanvett, varigenom han fullständigt berövats sitt förstånd, och om det inte finnes någon anledning tro att han dödat sin mor under simulerad sinnessjukdom, så kan du efterskänka straffet, eftersom han är nog straffad genom sin sjukdom; emellertid måste du observera honom mycket noga och till och med, ifall du finner det lämpligt, hålla honom fängslad, såväl för att tukta honom som för att skydda honom mot sig själv och för att skydda hans omgivning men om han har ljusare mellanstunder, vilket ofta förekommer, skall

³⁰ A.a. s. 18 f samt Anners, E., (1980), s. 154.

³¹ Qvarsell, R., (1993), s. 18.

³² A.a. s. 15.

³³ Nordenfelt, L., (1988), s. 5.

³⁴ Qvarsell, R., (1993), s. 16.

³⁵ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 21 samt Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 15.

du undersöka, om han begått brottet under ett sådant tillstånd, så att hans sjukdom icke må vara honom till någon vinning.”³⁶

2.2.2 Landskapslagarna och tiden fram till 1700-talet

I de svenska landskapslagar, som härrör från mitten av 1300-talet togs främst hänsyn till den skada som brottslingen orsakat genom sin gärning. Avgörande för straffet var skadans svårhetsgrad.³⁷ Den äldsta regeln rörande sinnessjuka återfinns i västgöotalagen. Begick ”galen man” ett brott sedan han kommit lös ”ur banden” stadgades nio markers böter. Upplandslagen, vars bestämmelser i stort sett upptogs i alla senare lagar och blev riktlinje för lands- och stadslagarna, stadgade att sinnessjukdom skulle kungöras vid tinget och att ”fränder” hade skyldighet att hålla den ”avvita” ”i fängelse”.³⁸ Rent allmänt lade man mycket liten vikt vid det personliga motivet för brottet. Avgörande var, som ovan sagts, om någon skada hade inträffat eller inte.

Nämnas bör också i detta sammanhang att Magnus Erikssons landslag innehöll bestämmelser om att släktingar till psykiskt sjuka skulle erlägga böter om den psykiskt sjuke gjorde sig skyldig till dråp eller mordbrand.³⁹

Hur psykiskt störda lagöverträdare behandlades under medeltiden är inte särskilt väldokumenterat.⁴⁰ Från mitten av 1300-talet till början av 1700-talet grundades straffrätten (fortfarande) väsentligen på avskräcknings- och vedergällningsteorierna.⁴¹ Endast ett fåtal rättsfall finns bevarade från 1400- och 1500-talen. De sinnessjuka tycks dock under denna tidsperiod som regel ha ådömts mildare straff än normalt jämfört med vad som tidigare varit brukligt. Straffets funktion var att avskräcka andra från att begå brott. Olika former av straff kom till användning för såväl friska som för sinnessjuka. Vid svåra brott utdömdes dödsstraff, detta även för psykiskt sjuka. Även kroppsstraff användes mot sinnessjuka brottslingar. Orsakerna till detta var två; dels var det vanligt att ersätta böter och andra straff med spö- eller risslitning eller gatlopp när förmildrande omständigheter ansågs föreligga, dels spelade vissa gammaltestamentliga föreställningar stor roll. I bibeln omnämndes nämligen ”risande av dårar” (Ordspråksboken 26:3, 19:29) vilket ledde till föreställningen att sinnessjuka var ”besatta”. De skulle därför genom våld renas från orena, onda andar. Vissa former av sinnessjukdom betraktades som ett Guds straff och det var en skam att ha drabbats av dem.⁴²

³⁶ Kinberg, O., (1926), s. 16 f.

³⁷ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004). Se även Lidberg, L. (red.), (2000), s. 21.

³⁸ ”Avvita” härrör från fornsvenskans *av från, vit vett*.

³⁹ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 14 f.

⁴⁰ A.a. s. 15.

⁴¹ Anners, E., (1972), s. 14.

⁴² Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 15.

Under mitten av 1500-talet kom vissa läkare att i allt större utsträckning hävda att vissa brottslingar borde få medicinsk vård i stället för straff. Tanken upprörde många domare och juridiskt kunniga. Läkarnas uppfattning kom dock att få en ökad betydelse under de följande seklerna.⁴³

Genom 1672 års tingsordning och 1686 års kyrkolag skedde betydande förändringar vad gäller vården av de sinnessjuka. Krav började ställas på att samhället skulle ta hand om de psykiskt sjuka. De skulle, enligt ett kungligt brev år 1705, dömas till vård och förvaras ”uti något publikt hus” för att hindras från att göra någon skada. Det publika huset kunde antingen vara en straffanstalt eller ett hospital. Samhället kom därmed allt oftare att undantränga släkten som vårdnadshavare. Tanken var att sinnessjuka borde dömas till vård och att övriga brottslingar skulle sysselsättas ”i tjänligt arbete”. Hospitalvårdens främsta funktion var att skydda samhället.⁴⁴

2.2.3 1700-talet och framåt

Trots den framväxande tanken om vård för sinnessjuka uppvisade 1700-talet en mycket kluven hållning till de sinnessjuka. Tendensen till en mer human behandling av de sinnessjuka motverkades nämligen av att man samtidigt framhävde förnuftet som människans främsta och mest utmärkande egenskap. Detta medförde att även den äldre tanken om att den sinnessjuka var ett bestialiskt djur fick stor spridning.⁴⁵

I början av 1700-talet började det höras allt fler kritiska röster mot straffrättsskipningens godtycklighet och hårdhet. Franska upplysningsfilosofer vände sig mot den teokratiska vedergällningsläran. De krävde att straffen skulle stå i rimlig proportion till brotten och att straffrättsskipningen skulle vara bunden av lag. Detta ledde till att man i mitten av 1700-talet alltmer började överge vedergällningsprincipen.⁴⁶ I Sverige avskaffade Gustav III tortyr och slopade dödsstraffet för flera brott.⁴⁷ I England uppstod under 1700-talet tanken om att låta undersöka de sinnessjukas moraliska förmåga. Det förekom att man kallade in läkare med särskild erfarenhet av sinnessjukdomar som vittnen.⁴⁸ Det blev under denna tid också allt vanligare att domstolarna tog hänsyn till om de anklagade var sinnessjuka eller inte och det förekom också allt oftare att de åtalade eller deras advokater åberopade sinnessjukdom som förklaring till eller ursäkt för det brottsliga handlandet.⁴⁹ Utvecklingen inom psykiatrin i början av 1800-talet fick otvivelaktigt stor betydelse för rättsväsendet

⁴³ Qvarsell, R., (1993), s. 24.

⁴⁴ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 16.

⁴⁵ Qvarsell, R., (1993), s. 20 f.

⁴⁶ Anners, E., (1972), s. 33 samt Strahl, I., (1970), s. 25.

⁴⁷ Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 43.

⁴⁸ Qvarsell, R., (1993), s. 19.

⁴⁹ A.a. s. 21 f. Se även SOU 2002:3, s. 164.

på ett principiellt plan. Läkarnas inflytande över bedömningen av lagöverträdarnas sinnestillstånd och behandlingen av sinnessjuka som begick brott ökade på ett påtagligt sätt.⁵⁰ Första hälften av 1800-talet har ibland kallats för psykiatris gyllene tidsålder.⁵¹ Under 1800-talets senare del började en specialiserad läkarkår i psykiatri att utvecklas i Sverige. Eftersom domstolarna inte hade någon skyldighet att följa de förslag som läkarna gav i sina utlåtanden kom läkarens position dock att vara svag. Läkarna hävdade emellertid envist att de var bättre lämpade att förstå brottslingens tanke- och viljeliv än vad juristerna var.⁵² Runt om i Europa inrättades stora sinnessjukhus där man försökte behandla och bota de sjuka. Man slutade låsa in dem i små mörka celler, halsjärnen och fotbojorna avskaffades och istället hölls de intagna sysselsatta med olika arbetsuppgifter medan de anställda läkarna experimenterade med nya behandlingsmetoder. Allt fler övertygades om att ”vansinnet” var en sjukdom som kunde botas och att den psykiska sjukdomen inte var ett syndastraff.⁵³ Under en stor del av 1800-talet förväntades socknen och hemmet ta sig an den sinnessjuka som hade straffriförklarats. Den sjuka skulle huvudsakligen vistas i sin invanda miljö. Antalet sängplatser på hospitalen var mycket begränsat. Av denna anledning hamnade ytterst få av de sinnessjuka där. De som hamnade där var bl.a. de som inte hade andra försörjningsmöjligheter eller förutsättningar att bli omhändertagna på annat sätt. Att bli hospitalhjon blev alltså i realiteten endast en sista utväg. Det var sällan som själva sinnessjukdomen i sig kvalificerade för intagning på hospital. Istället var det graden av störande beteende och farlighet för sig själv och för andra som utgjorde grunder för en sådan förflyttning. När den sinnessjuka väl hade blivit intagen kunde han sällan räkna med att återigen komma tillbaka till hemsocknen. I praktiken blev därmed hospitalen avsedda för dem som betraktades som ”obotligt sjuka”.⁵⁴

I 1734 års lag levde bestämmelser vidare om att vårdnadshavaren hade att ansvara för den sinnessjukes brott. 1734 års svenska missgärninga- och straffbalkar gav dock mycket liten vägledning för hur man skulle behandla sinnessjuka som var tilltalade för brott.⁵⁵ Dock stadgades i missgärningabalkens 32 kap. 1 § följande: ”Dräper afvita någon; böte the honom eller henne vårda skulle, tjugo daler, målsägandes ensak”.⁵⁶ Trots denna bestämmelse nämns släktingar under 1700-talet allt mer sällan som vårdnadshavare för den sinnessjuka. Utvecklingen under 1700-talet gick tydligt mot allt mildare behandling av sinnessjuka brottslingar och det blev allt vanligare att helt straffriförklara den sinnessjuka. Från 1800-talets början blev mildare behandling regel, eftersom påföljden ofta förenades med ett förordnande av domstolen om vård i någon form. Motivet för detta var samhällsskyddet.⁵⁷

⁵⁰ Qvarsell, R., (1993), s. 31.

⁵¹ Drugge, U. och Lindgren, S., (2001), s. 42.

⁵² A.a. s. 46.

⁵³ Qvarsell, R., (1993), s. 28.

⁵⁴ Drugge, U. och Lindgren, S., (2001), s. 42.

⁵⁵ Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 42.

⁵⁶ Citerat ur Qvarsell, R., (1993), s. 81.

⁵⁷ Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 42.

Trots det ovan sagda är det omtvistat huruvida regleringen i 1734 års lag innebar att den psykiskt sjuke kunde frikännas från straffansvar eller om hans sinnestillstånd enbart skulle räknas som en förmildrande omständighet när han ställdes inför rätta. Trots den principiella straffrihet som gällde för sinnessjuka redan innan reformationen var det dock före år 1734 inte vanligt att helt straffriförklara den sinnessjuke. Strafflindring tycks istället ha varit det vanligaste. Frågan om vem som skulle betraktas som sinnessjuk lämnades helt utan ledning i lagtexten. Det kom därför i praktiken att ligga på domaren att i varje enskilt fall avgöra om straffrihet skulle tillämpas med hänvisning till sinnessjukdom. Straffmätningen utmärktes av oenhetlighet och var, har det påståtts, beroende av tillfälligheter.⁵⁸

Trots att straffriförklaringar verkar ha förekommit även före 1800-talet var det dock först en bit in på detta århundrade som straffriförklaringar kom att bli ett mer regelbundet inslag i den svenska rättsskipningen. Det första synbara tecknet på att myndigheterna föreskrev att svenska domstolar på ett mer genomgripande sätt skulle ta hänsyn till gärningsmannens psykiska status kan hänföras till år 1820. Svea Hovrätt lät detta år distribuera en rundskrivelse till landets häradsdomare. I skrivelsen underströks vikten av att vid rannsakingar av grövre brott samla in uppgifter om den tilltalades levnadsomständigheter och att noga utreda motiven bakom gärningarna och brottslingarnas psykiska tillstånd såväl före som efter brottets begående. I samband med att ett kungligt brev kungjordes år 1826 togs ytterligare ett steg i denna riktning. I brevet fastlades på vilket sätt sinnessjukdom och straffrihet formellt skulle handläggas i och mellan olika myndigheter.⁵⁹ Först genom detta brev fick alltså frågan om sinnessjukdom och straffrihet en tydligare reglering än i 1734 års strafflagstiftning. I brevet framhölls att vård kunde få meddelas i stället för straff när en för brott tilltalad person uppgavs vara eller vid gärningens begående hade varit ”vansinnig”.⁶⁰

År 1811 tillsattes en lagkommitté vars förslag efter långvarigt utredningsarbete ledde fram till 1864 års svenska strafflag (SL).⁶¹ De tankar om tillräknelighet som SL väsentligen kom att bygga på var starkt inspirerade av Englands s.k. M’Naghten rule.

2.2.4 Englands M’Naghten rule⁶²

De flesta psykiatriska specialister kom under 1800-talet att tjänstgöra åt domstolarna.⁶³ Under 1800-talets första hälft inträffade ett antal mycket uppmärksammade mord och mordförsök på framträdande

⁵⁸ A.a. s. 42.

⁵⁹ Drugge, U. och Lindgren, S., (2001), s. 10.

⁶⁰ Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 42.

⁶¹ A.a. s. 43.

⁶² En alternativ stavning på denna regel är McNaughton, se exempelvis Lidberg, L., (red.), (2000), s. 16.

engelska politiker. Detta kom att leda till att man formulerade särskilda regler för hur domstolarna skulle agera när ett allvarligt brott hade begåtts av en sinnessjuk person; den sinnessjuka skulle inte straffas utan behandlas på det sätt som sinnessjukheten gav anledning till.⁶⁴

År 1843 inträffade i England ett morddrama som kom att få ge namn åt nya bestämmelser vad gäller psykiskt sjuka lagöverträdare. En man, Daniel M'Naghten, försökte mörda den dåvarande premiärministern. Eftersom M'Naghten tog miste på person kom han istället att döda premiärministerns sekreterare.⁶⁵ Under den efterföljande rättegången hävdade M'Naghten att han levte under vanföreställningen att han varit förföljd.⁶⁶ M'Naghten menade att denna förföljelse endast kunde upphöra om premiärministern mördades.⁶⁷ M'Naghtens försvarare hävdade att M'Naghten var sinnessjuk och därför inte skulle hållas ansvarig för sin gärning. Åklagarsidan menade att det var fråga om ett politiskt mord och att M'Naghten endast försökte komma undan straff genom att påstå att han var sinnessjuk. Den allmänna bedömningen av M'Naghten syns ha varit att han var helt normal i alla avseenden som inte hade med politik att göra, men att hans tankevärld när det kom till politik var mycket förvirrad. Frågan uppkom om när en anklagad skulle befrias från straff. M'Naghten kom inte att dömas till döden utan fördes istället till ett hospital.⁶⁸ Domen ledde dock till starka reaktioner. Man misstänkte att M'Naghtens historia var ett falsarium och krävde en mer kritisk hållning till påstådd sinnessjukdom bland lagöverträdare. Som ett svar på dessa krav formulerade Lord Chief Justice Tindall inför överhuset år 1843 en rad synpunkter, vilka refererats till som "M'Naghten Rules"⁶⁹:

“...the jurors ought to be in all cases that every man is presumed to be sane, and to possess a sufficient degree of reason to be responsible for his crime, until the contrary be proved to their satisfaction; and that to establish a defence on the ground of insanity, it must be clearly proved that, at the time of the committing of the act, the party accused was labouring under such a defect of reason, from disease of mind, as not to know the nature and quality of the act he was doing; or if he did know it, that he did not know he was doing what was wrong.”⁷⁰

Rättegången mot M'Naghten blev utgångspunkten för en omarbetning av reglerna för tillräknelighet och straffrihet i både England och Amerika. En mer individualistisk uppfattning av tillräkneligheten kom att stadfästas. Avgörande för den juridiska tillräkneligheten var beroende av individens förmåga att kunna avgöra om handlingen var lagstridig eller inte. Endast den som kunde skilja mellan rätt och fel skulle kunna ställas till ansvar för en gärning.⁷¹ Något förenklat skulle M'Naghten-reglerna kunna formuleras på så sätt att det inte är tillräckligt att den anklagade visste vad han gjorde, han måste också

⁶³ Belfrage, H., (1995:1), s. 17.

⁶⁴ Qvarsell, R., (1993), s. 21 f.

⁶⁵ A.a. s. 23.

⁶⁶ Nordenfelt, L., (1988), s. 6 f.

⁶⁷ A.a. s. 34.

⁶⁸ Qvarsell, R., (1993), s. 23.

⁶⁹ McNaghten-reglerna kallas även för "Right or Wrong test".

⁷⁰ Nordenfelt, L., (1988), s. 6 f.

⁷¹ Qvarsell, R., (1993), s. 23.

ha insett att det han gjorde var fel.⁷² Tillräknelighet förutsätter således, enligt denna regel, inte bara att individen har kunskap om en handlingens teoretiska natur, utan att han också har kännedom om dess moraliska (och rättsliga) natur.⁷³ M’Naghten-reglerna tillämpades i anglosaxisk rätt fram till omkring år 1950.⁷⁴ Läkarnas och psykiatrikernas inflytande över de sinnesjukas straffrättsliga behandling kom att stärkas efter införandet av bestämmelserna.⁷⁵

Kritikerna av M’Naghten-reglerna har pekat på att även den paranoiker som i förment självförsvar dödar en inbillad förföljare ofta besitter samma insikt som en psykiskt frisk individ; även om denne misstar sig beträffande ett visst sakförhållande hindrar detta inte att han förstår vad han gör och att han inser att agerandet (dödandet) är brottsligt. Problemet med att avgöra huruvida M’Naghten-reglerna är tillämpliga ligger främst i svårigheten att ta reda på vilka föreställningar som gärningsmannen haft vid tidpunkten för brottet. Vidare krävs att domstolen kan avgöra att gärningsmannen skulle kunna ha handlat annorlunda än han gjorde.⁷⁶

2.2.5 Svensk historik från år 1864 – strafflagen

SL från år 1864 byggde på de föreställningar om brott och straff som var förhärskande i Europa under 1800-talet, den klassiska straffrättsskolan.⁷⁷

I lagen uppställdes ett tillräknelighetsrekvisit. Enligt detta rekvisit skulle en åtalad som saknade ”förståndets bruk eller förståndets fulla bruk” vara fri från straff eller få straffet nedsatt på grund av att han inte var moraliskt eller etiskt ansvarig för vad som hade inträffat. Gärningsmännen indelades i två grupper: ”tillräkneliga” och ”otillräkneliga”. Som otillräkneliga räknades de som var berövade förståndets bruk genom sjukdom eller ålderdomssvaghet. Dessa kunde inte straffas. Enligt 5 kap. 5 § SL var de straffria.⁷⁸ Straffnedsättning kunde enligt

5 kap. 6 § SL tillämpas för dem som delvis saknade förståndets bruk s.k. ”förminskat tillräkneliga”.⁷⁹ I 5 kap. 4-6 §§ SL fanns ursprungligen följande bestämmelser som berörde de psykiskt störda lagöverträdarna:

5 kap. 4 § SL Gerning, som begås af den, som är afvita, eller hvilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderdomssvaghet, är beröfvad, vare strafflös.

⁷² Nordenfelt, L., (1988), s. 33.

⁷³ A.a. s. 34.

⁷⁴ A.a. s. 6.

⁷⁵ Qvarsell, R., (1993), s. 23.

⁷⁶ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 217.

⁷⁷ A.a. s. 16. Se även Grönvall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 43 f.

⁷⁸ Oklart är här om ”straffrihet” skall förstås som synonymt med ”ansvarsfrihet”.

⁷⁹ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 17. Se även Grönvall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 43 f.

5 kap. 5 § SL Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att han ej till sig visste; vare ock gerning, den han i det medvetlösa tillstånd föröfvar, strafflös.

5 kap. 6 § SL Pröfvas någon, som brottslig gerning begått, dervid hafva af kropps- eller sinnessjukdom, ålderdomssvaghet eller annan, utan egen skuld, iråkad förvirring saknat förståndets fulla bruk, ehuru han ej kan för strafflös anses efter 4 eller 5 §; då gälle om dödsstraff hvad i 3 § sägs; och må, i ty fall, efter omständigheterna, annat straff jemväl nedsättas under hvad i allmänhet å gerningen följa bort.⁸⁰

Till 4 § hänfördes de individer vilkas ”förnuftslöshet” orsakats av ”naturfel, sjukdom eller ålderdomssvaghet”. För att räknas som ”afvita” var det likgiltigt om ”galenskapen” var permanent eller periodisk och om den utövade inflytande på alla eller endast på vissa föreställningar. Till denna paragraf hänfördes även s.k. deliranter.⁸¹

I kommentaren till 5 § nämns att denna paragraf skulle tillämpas på personer vars mentala tillstånd i allmänhet var gott men där individen av en eller annan anledning tillfälligtvis råkat i sinnesförvirring eller medvetlöshet. Till denna kategori hänfördes de gärningar som t.ex. skedde i sömn eller i tillstånd av häftig skrämsel som uteslöt all besinning. Även gärningar som utförts under högsta grad av rusighet föll in under paragrafen förutsatt att individen blivit försatt i detta tillstånd utan egen skuld.⁸²

Vid tillämpningen av 4 § och 5 § kunde individen alltså bli strafflös, detta till skillnad mot 6 § där endast straffnedsättning kunde komma ifråga. 6 § skulle användas först när det var klarlagt att varken 4 § eller 5 § kunde tillämpas. Regeln i 6 § skulle således ses som en slags ventil vilken domaren skulle kunna använda för att minska den orättvisa som annars skulle kunna uppstå om en viss gärning belades med fullt straff.⁸³ Bestämmelserna om straffrihet tillämpades till en början mycket restriktivt. Tillämpningen av 5 § (straffrihet p.g.a. otillräknelighet) begränsades i huvudsak till uppenbart sinnessjuka och ”höggradigt imbecilla”, medan 6 § (straffnedsättning p.g.a. förminskad tillräknelighet) kom att användas på s.k. psykopater och ”lindrigt intellektuellt undermåliga”.⁸⁴

År 1890 slogs 4 § och 5 § ihop till en enda paragraf. 5 kap. 5 § SL fick från denna tidpunkt följande lydelse.⁸⁵

⁸⁰ Carlén, R., (1866), s. 90.

⁸¹ A.a. s. 91.

⁸² A.a. s. 91.

⁸³ A.a. s. 91 ff.

⁸⁴ Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 45.

Mot denna restriktiva praxis kom invändningar från inflytelserika psykiater, bl.a. Olof Kinberg. De hävdade att de lagöverträdare som hänfördes under 5 kap. 6 § till stor del utgjordes av särskilt samhällsfarliga och straffoemottagliga personer som var i behov av långvarigt omhändertagande, se Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 45.

Gränsdragningen mellan 5 kap. 5 § och 5 kap. 6 § fortsatte att variera i praxis under 1900-talet.

⁸⁵ För debatt kring SL samt förändringar av paragrafernas lydelse, se bl.a. SOU 1996:185, del II, s. 271 ff.

Vissa omformuleringar har även gjorts i 5 kap. 6 §. Denna paragraf formulerades bl.a. om år 1921 då dödsstraffet i fredstid avskaffades, se SOU 1996:185, del II, s. 271.

5 kap. 5 § SL Gärning som begås av den, som är avvita, eller vilken förståndets bruk, genom sjukdom eller ålderdomssvaghet, är berövat, vare strafflös.

Har någon, utan skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att han ej till sig visste; vare ock gärning, den han i det medvetlösa tillstånd förövar, strafflös.

Under 1930-talet skedde en förskjutning i praxis så att 5 § kom att användas i allt större utsträckning.⁸⁶ Det blev allt vanligare att hänföra även s.k. psykopater till 5 §. I praktiken kom 5 § och 6 § med andra ord att tolkas så vitt att många fler personer än de obestridligt sinnessjuka kom att omfattas av dem. Straffrihetsreglerna kom således under 1920- och 1930-talen att tillämpas även på de personer som tidigare ansetts vara fullt tillräkneliga. P.g.a. utvecklingen i praxis tillsatte Justitiedepartementet år 1938 en beredning (Strafflagsberedningen) som fick i uppdrag att granska påföljderna för ”abnormbrottsligheten”. Med abnormbrottsligheten avsågs brottslighet som utförts av personer vilka inte uppenbart var sinnessjuka men som dock hade ett påtagligt psykiatriskt vårdbehov. Strafflagsberedning lade år 1942 inledningsvis fram ett mycket restriktivt förslag, vars syfte var att begränsa den frikostiga straffriförklaringen. Beredningen markerade att man ville utesluta ”de psykopater och lindrigt intellektuellt undermåliga, vilka under de senaste åren i stor utsträckning blivit straffriförklarade”, eftersom det ”icke minst ur allmänpreventiv synpunkt, anses mindre lämpligt, att personer, vilka eljest i samhällslivet intaga i huvudsak samma ställning som vanliga medborgare, tillerkänns en undantagsställning i straffrättsligt hänseende...”.⁸⁷ Förslaget kritiserades bl.a. för att blanda sig i ett problemområde som i grunden inte var juridiskt utan medicinsk-socialt. Kritikerna menade att det inte var juristernas utan psykiatrikers uppgift att uttala sig om psykopati. I Strafflagsberedningens slutliga förslag (vilket kom år 1945) tog beredningen, trots sin inledande pessimistiska inställning, slutlig ställning för att även s.k. abnormbrottslingar skulle kunna straffriförklaras. Abnormbrottslingarna kom, genom lagtextändringar år 1945, att omfattas av det s.k. jämställdhetsbegreppet.⁸⁸ Jämställdhetsbegreppet innebar att även den som begått ett brott under inflytande av själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses ”jämställd med sinnessjukdom” skulle straffriförklaras och därefter omhändertaras inom sinnessjukvården.⁸⁹ Kravet på orsakssamband (kausalitet) mellan brottet och den psykiska störningen infördes då som en förutsättning för strafffrihet eller straffnedsättning. 5 § fick följande lydelse:⁹⁰

5 kap. 5 § SL Ej må någon fällas till ansvar för gärning, som han begår *under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämställd med sinnessjukdom.*

Har någon utan eget vållande tillfälligt råkat i sådant tillstånd, att han är från sina sinnens bruk, må straff ej heller ådömas för gärning, som han i det tillståndet begår.

⁸⁶ Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 45.

⁸⁷ SOU 1942:59, s. 73 samt Nordenfelt, L., (1988), s. 36.

⁸⁸ Nordenfelt, L., (1988), s. 37.

⁸⁹ Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 46 samt SOU 1996:185, del II, s. 278.

⁹⁰ SOU 1996:185, del II, s. 277 f. (Min kursivering.)

Som ”sinnessjukdom” klassificerades bl.a. patologiskt rus.⁹¹ Uttrycket ”från sina sinnens bruk” avsåg endast så höggradiga omtöckningstillstånd hos gärningsmannen att han fullständigt saknat herravälde över sin vilja eller förmåga att inse handlingens betydelse.⁹²

Lydelsen av 6 § blev följande:

5 kap. 6 § SL Begår någon brottslig gärning under inflytande av annan själslig abnormitet än i 5 avses, må straffet, när särskilda skäl därtill föranleda, nedsättas under det lägsta straff, som för gärningen är stadgat.

Samma lag vare i fråga om brottslig gärning, som begås av någon, vilkens själsvärksamhet utan hans eget vållande tillfälligt rubbats, ehuru han ej är strafflös enligt 5 §.

SL, som kom att gälla i ungefär 100 år, var starkt präglad av den klassiska straffrättskolan. Brottsbalken (BrB), som kom att efterträda SL, var å sin sida starkt influerad av den positiva straffrättskolan och Olof Kinbergs tankeströmningar.⁹³

2.2.6 Olof Kinberg – tillräknelighetsbegreppets utträdning och brottsbalkens inträde

Olof Kinberg (1873-1960), Sveriges förste professor i rättspsykiatri,⁹⁴ var en av de mest betydande experterna åt Strafflagberedningen. Kinberg kom att påverka BrB:s utformning såväl direkt som indirekt. Han låg i mångt och mycket bakom tillräknelighetslärans utmönstring ur svensk straffrätt.⁹⁵

Kinberg var starkt influerad av Cesare Lombrosos tankar om att sätta brottslingen och inte brottet i centrum för rättsskipningen.⁹⁶ Lombrosos tankar om att straffet borde anpassas efter brottslingens egenart, och då framförallt med hänsyn till graden av farlighet, fick också stort genomslag i Kinbergs tankevärld. Han tilltalades emellertid inte av Lombrosos hypotes om den ”födde förbrytaren”.⁹⁷

Kinberg vände sig starkt mot metafysiska föreställningar om att straffet skulle återskapa en rubbad samhällsbalans.⁹⁸ Han menade istället att begreppet ”tillräknelighet” var ett metafysiskt begrepp utan empiriskt innehåll.⁹⁹ Genom sin kritik av straffrättens grundbegrepp polemiserade Kinberg i själva verket mot den klassiska straffrättsfilosofins grundvalar där begreppen skuld, ansvar, tillräknelighet och rättvist straff var centrala. Kinberg kunde inte finna någon rimlighet i dessa termer. Han kom dock

⁹¹ SOU 1996:185, del I, s. 511.

⁹² Strömmerstedt, M., (1987), s. 120.

⁹³ För mer om den positiva straffrättskolan, se avsnitt 2.1.3.

⁹⁴ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 22.

⁹⁵ Nordenfelt, L., (1988), s. 35.

⁹⁶ Belfrage, H., (1995:1), s. 18. Se även Lernestedt, C., (1996-97), s. 337.

⁹⁷ Belfrage, H., (1995:1), s. 18 f.

⁹⁸ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 22. Se även Lidberg, L och Freese, J., (1985), s. 18 f.

⁹⁹ Nordenfelt, L., (1988), s. 52.

själv att använda termen ”ansvar”, dock med ett helt nytt innehåll. Med ansvar menade han ett s.k. *socialt ansvar*, ett ansvar som varje människa har för varje sin gärning oavsett sinness tillstånd. En individ var således ansvarig för en handling så snart han överhuvudtaget kunde sägas ha utfört en sådan.¹⁰⁰ Alla människor, såväl självsfriska som själssjuka, hade därför samma sociala ansvar för sina handlingar. Brottsliga gärningar som utförts under inflytande av själssjukdom skulle ha samma rättsliga status som brottsliga gärningar utförda av en person med normal självsbeskaffenhet.¹⁰¹ Från den sociala ansvarigheten skilde Kinberg begreppet skuld. För Kinberg, liksom för övriga anhängare av den positiva skolan, var den sociala ansvarigheten inte avhängig någon personlig skuld hos gärningsmannen utan enbart kopplad till samhällets skyddsfunktion.¹⁰² Eftersom begreppet tillräknelighet ledde till den felaktiga uppfattningen att vissa psykiska tillstånd skulle upphäva den sociala ansvarigheten var det enligt honom inte korrekt att tala om tillräkneliga respektive otillräkneliga individer.¹⁰³ Kinberg menade att såväl den psykiskt sjuke (som ansågs sakna ”fri vilja”) som den psykiskt friske (som ansågs besitta ”fri vilja”) i lika stor utsträckning kunde vara utsatta för omständigheter som de själva saknade kontroll över. Enligt honom borde uttrycket ”straff” ersättas av ”påföljd” och någon form av påföljd skulle kunna utdömas till alla lagöverträdare.¹⁰⁴ Kinberg menade sammanfattningsvis att den sinnessjuka som begått brott inte skulle straffas eftersom denne var utan skuld. Han menade dock att samhällets rätt till självförsvar förelåg såväl mot friska som mot sjuka lagöverträdare.¹⁰⁵

Kinberg menade att så gott som alla som begick brott, som inte var av rent tillfällig natur, skulle genomgå en rättspsykiatrisk undersökning. Han menade att en utbyggnad av det rättspsykiatriska undersökningsväsendet inte bara skulle sortera ut de tio procent som han förmodade skulle komma att dömas till psykiatrisk vård, utan även ge oss allmänna kunskaper om en avsevärd del av landets brottslingar. På detta sätt skulle man kunna bygga upp en verksam profylax mot framtida brott.¹⁰⁶

Honnörsordet i Olof Kinbergs modell var rehabilitering. Alla lagöverträdare skulle dömas till den påföljd som bäst var lämpad att förhindra nya brott och som på bästa sätt främjade brottslingens rehabilitering.¹⁰⁷ Han kritiserade uppfattningen att överlämnande till psykiatrisk vård skulle innebära en för den enskilde mindre ingripande påföljd.¹⁰⁸ Eftersom samhällsskyddet var viktigt kom en dom på

¹⁰⁰ A.a. s. 38.

¹⁰¹ A.a. s. 52.

¹⁰² Werlinder, H., (1986), s. 65.

¹⁰³ Kinberg, O., (1917), s. 25.

¹⁰⁴ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 20.

¹⁰⁵ Werlinder, H., (1986), s. 65.

¹⁰⁶ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 22. Se även Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 18 f.

¹⁰⁷ Belfrage, H., (1984), s. 4470.

¹⁰⁸ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 19.

psykisktrisk vård nämligen att innebära ett långvarigt frihetsberövande.¹⁰⁹ Kinberg ansåg att ett reformerat system i stort sett skulle ha kvar sin allmänna brottspreventiva effekt.¹¹⁰

Kinbergs tankar utsattes under 1940-talet för kritik, inte minst från jurister. Dessa var oroliga över vad läkarnas växande inflytande skulle innebära för rättssäkerheten.¹¹¹

Kinberg som var starkt influerad av den positiva straffrättsskolan kom, som tidigare nämnts, att ligga bakom BrB:s införande.

2.2.7 Brottsbalkens tillkomst och utveckling

I Strafflagsberedningens slutbetänkande (SOU 1956:55)¹¹² föreslogs bl.a. att straffriförklaringarna skulle avskaffas.¹¹³ I betänkandet anförde beredningen bl.a.:

”Uppdelningen i straffbara och straffria [individer] infördes i vår rätt och i andra länders rättssystem vid en tid då straffsystemet innehöll straff som enda reaktion. Straffet stod i princip i proportion till brottet. Därefter har behandlingsstanken vunnit insteg. Förutom straff kan utdömas villkorlig dom utan övervakning. Den brottslige kan erhålla social behandling och möjligheter till åtalseftergift finns. Uppdelningen i straffbara och straffria [individer] har därigenom väsentligen förlorat sitt berättigande.”¹¹⁴

BrB kom att införas år 1965. Dess konstruktion utgör varken en renodlad vård- eller otillräknelighetsmodell.¹¹⁵ Tillräknelighetsläran flyttades över från ansvarsledet till påföljdsledet.¹¹⁶

BrB kan mot denna bakgrund sägas vara en kompromiss mellan två kriminalpolitiska principer; vård och straff. BrB:s tidiga lydelse beträffande möjligheterna att döma psykiskt störda lagöverträdare till vård var inledningsvis utformad på följande sätt:

31 kap. 3 § BrB Kan den som begått brottslig gärning, enligt vad som framgår av föreskriven medicinsk utredning, beredas vård med stöd av lagen om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall eller vård i specialsjukhus med stöd av 35 § lagen angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda, må rätten, om den finner behov av sådan vård föreligga, förordna att han skall överlämnas till sluten psykisktrisk vård eller vård i specialsjukhus för psykiskt utvecklingsstörda. Om gärningen icke begåtts under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämställd med sinnessjukdom, må dock sådant förordnande meddelas allenast såframt särskilda skäl äro därtill.¹¹⁷

¹⁰⁹ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 22.

¹¹⁰ Nordenfelt, L., (1988), s. 26.

¹¹¹ Svensson, P., (1997), s. 20.

¹¹² SOU 1956:55 – *Skyddslag*.

¹¹³ SOU 1996:185, del II, s. 278. Se även SOU 2002:3, s. 166.

¹¹⁴ Citerat ur Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 46.

¹¹⁵ Wennberg, S., (1999-2000), s. 632.

¹¹⁶ SOU 2002:3, s. 234.

¹¹⁷ I den återgivna paragrafen har dock de förändringar som föranleddes av införandet av lag om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall (LSPV) och 1967 års omsorgslag beaktats, se SOU 1996:185, del II, s. 282 f.

I kommentaren till 31 kap. 3 § BrB belyses väl den perspektivförskjutning som skedde i och med att straffriförklaringen avskaffades. Brottslingarnas vårdbehov, och inte enbart deras sinnesbeskaffenhet, fick nu en framskjuten position.

I 33 kap. 2 § BrB reglerades förbudet att döma vissa psykiskt störda till fängelse:

33 kap. 2 § (första samt tredje stycket) BrB För brott som någon begått under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämställd med sinnessjukdom, må ej tillämpas annan påföljd än överlämnande till särskild vård eller, i fall som angivas i andra stycket, böter eller skyddstillsyn.

[...]

Finnes påföljd som här sagts icke böra ådömas, skall den tilltalade vara fri från påföljd.

Det tillstånd som enligt den gamla bestämmelsen i 5 kap. 5 § SL skulle leda till straffrihet/ansvarfrihet kom i och med BrB:s inträde istället att leda till fängelseförbud och andra begränsningar i påföljdsvalet.

I början av 1960-talet började amerikanska psykiatriker och sociologer att allt mer ifrågasätta om psykisk sjukdom överhuvudtaget existerade. De hävdade att samhället valt ut en grupp individer vilka utpekades som syndabockar. Dessa personer, som tillhörde samma grupp av socialt utstötta individer som de kriminella, hade slumpvis valts ut för att samhället skulle fungera utan störningar. Uppfattningen ledde, mot slutet av 1960-talet, till en antipsykiatrisk våg över hela världen.¹¹⁸ Nästan exakt när BrB trädde ikraft svepte denna behandlingskritiska ideologi in över Sverige.¹¹⁹ Tesen om psykiskt störda brottslingars behandlingsbarhet slog då över i antitesen att återfall i brott inte kunde motverkas av behandling.¹²⁰ Skaparna av BrB ansågs ha gått för långt i sin behandlingsoptimism. Kriminalvården kom snabbt i vanrykte. Vissa menade att man för flertalet brottslingar hade skapat en kriminalvård utan vård. Känslan av att vård helt saknade brottsförebyggande verkan föddes.¹²¹

Hösten år 1977 tillsattes en parlamentarisk utredning, Bexeliuskommittén, med uppgift att utreda lämpliga påföljder för de s.k. abnormbrottslingarna. Av utredningens betänkande (SOU 1977:23)¹²² framgick att de som hade dömts till rättspsykiatrisk vård uppvisade en kraftigt varierande vårdtid. Vårdtiden varierade kraftigt mellan olika sjukhus trots att psykiatrisk sjukdomsbild och brott varit i det närmaste identiska. Utredningen föreslog därför att utskrivningsprövningen av vårddömda skulle ske av en central instans hos Socialstyrelsen. Samma instans skulle även årligen pröva om fortsatt vårdbehov verkligen förelåg beträffande de vårdöverlämnade som alltjämt var intagna på sjukhus.¹²³

¹¹⁸ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 23 f.

¹¹⁹ Belfrage, H., (1995:1), s. 28.

¹²⁰ A.a. s. 22.

¹²¹ A.a. s. 23.

¹²² SOU 1977:23 – *Psykiskt störda lagöverträdare*.

¹²³ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 213.

Bexeliuskommittén lade även fram förslag om att väsentligt inskränka möjligheterna till att döma brottslingar till psykiatrisk vård. Socialberedningen som år 1984 lade fram sitt slutbetänkande (SOU 1984:64)¹²⁴ föreslog ytterligare begränsningar av domstolarnas möjligheter att döma till psykiatrisk tvångsvård. Vidare ansåg socialberedningen att domstolen i många fall, när det förelåg en allvarlig psykisk störning, skulle kunna använda vanliga påföljder (av typen böter och fängelse) i vissa fall i kombination med rättspsykiatrisk vård.¹²⁵ Beredningen konstaterade att vissa bagatellbrott ledde till alltför långa frihetsberövande inom den psykiatriska vården medan däremot vissa andra grova brott ledde till alltför korta frihetsberövanden. Domstolarna föreslogs därför få rätt att kunna förändra påföljden när den vårddömdes behov av psykiatrisk vård hade upphört. Vårdtiderna skulle regleras på så sätt att domstolen fick möjlighet att döma till minimitid vid vissa grova brott eller farliga brott och maximitid för lindrigare gärningar liksom att rättspsykiatrisk vård skulle kunna kombineras med en dom på fängelse. Vidare skulle kriminalvårdens intagna ges en möjlighet till vård inom rättspsykiatrin. De åtgärder som Socialberedningen föreslog innebar att lagöverträdaren inte längre primärt betraktades som en vårdbehövande person utan som en moraliskt förkastlig individ som skulle straffas. Detta tänkande innebar en återgång till ett strafftänkande.¹²⁶ Socialberedningens betänkande kom att ligga till grund för 1991 års reform av BrB.¹²⁷

2.2.8 1991 års reform

I och med 1991 års reform, vilken trädde i kraft den 1 januari 1992, började viss ny lagstiftning om psykiatrisk vård att gälla. BrB:s påföljdsregler ändrades delvis och den särskilda utskrivningsprövningen infördes. Reformen innebar bl.a. att 31 kap. 3 § BrB fick sin nuvarande lydelse med möjligheter för domstolen att döma till s.k. särskild utskrivningsprövning. Lagen om rättspsykiatrisk vård (LRV)¹²⁸ trädde då också ikraft.¹²⁹ Vissa hade hävdade att Sverige sedan lång tid haft en internationellt sett mycket låg tröskel för att bedöma lagöverträdare som psykiskt störda och således i behov av psykiatrisk vård. Den nya lagstiftningen avsåg därför att anpassa Sverige till omvärlden på det sättet att fler individer skulle dömas till fängelse och färre till rättspsykiatrisk vård.¹³⁰ Det uttryckliga syftet med reformen var således att starkt begränsa användningen av tvångsvård samt att öka domstolarnas möjligheter att döma till fängelse.¹³¹

¹²⁴ SOU 1984:64 – *Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten*.

¹²⁵ A.a. s. 28. Se även SOU 2002:3, s. 167.

¹²⁶ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 215.

¹²⁷ Belfrage, H., (1995:1), s. 29.

För mer information om reformförslag m.m., se bl.a. SOU 1996:185, del II, s. 283 ff.

¹²⁸ SFS 1991:1129.

¹²⁹ LRV ersatte den tidigare gällande LSPV.

¹³⁰ Lindqvist, P., (1999), s. 5510. Se även Rapport från Hälso- och sjukvårdsstyrelsens kansli, (2004), s. 9 f.

¹³¹ Prop. 1990/91:58, s. 3 och s. 6.

Reformen innebar att begreppen ”sinnessjukdom, sinnesslöhet¹³² eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom” ersattes med samlingsbegreppet ”allvarlig psykisk störning”. Detta begrepp infördes även i den allmänna tvångslagstiftningen och ersatte det tidigare kravet på ”psykisk sjukdom och därmed jämställd psykisk abnormitet” som en allmän förutsättning för att sluten psykiatrisk vård (tvångsvård) skulle kunna komma till stånd. Begreppet allvarlig psykisk störning infördes även i den allmänna vårdlagstiftningen/lagen om psykiatrisk tvångsvård (LPT)¹³³. Orsaken till den ändrade begreppsbildningen var att man ville undanröja den bristande överensstämmelsen mellan den straffrättsliga regleringen och den administrativa vårdlagstiftningen samt anpassa den straffrättsliga särregleringen till aktuell terminologi inom psykiatrin.¹³⁴ Begreppet allvarlig psykisk störning skulle förstås på så sätt att biologiska, psykologiska eller sociala faktorer skulle kunna ligga bakom störningen. Man ansåg också att faktorerna ofta samspelade och förstärkte varandra.¹³⁵ Den nya lagstiftningen skulle också beakta samhällsskyddet men inte ge detta en fullt så självständig betydelse som tidigare.¹³⁶

Rättspsykiatrikern Lars Lidberg menar att införandet av begreppet allvarlig psykisk störning i jämförelse med det s.k. jämställdhetsbegreppet har inneburit att ett större antal personer idag döms till fängelse istället för vård.¹³⁷ Bl.a. har de s.k. psykopatfallen hamnat utanför fängelseförbudet, vilket numera alltså gör det möjligt för domstol att döma psykopater till fängelse.¹³⁸

2.2.9 Tiden efter 1991 års reform

Straffansvarsutredningen förslog i sitt betänkande (SOU 1996:185)¹³⁹ bl.a. att en tillräknelighetsreglering skulle återinföras och att den särskilda påföljden överlämnande till rättspsykiatrisk vård skulle avskaffas.¹⁴⁰ Utredningen föreslog även att samhällsskyddsåtgärder skulle införas.¹⁴¹ Även Tvångspsykiatrikommittén har i sitt slutbetänkande (SOU 1998:32)¹⁴² framfört tankar om införande av bl.a. ansvarsfrihet för de fall att gärningsmannen inte haft förmåga att rätta sig efter lagen. Tvångspsykiatrikommittén menade även denna att samhällsskyddsåtgärder måste införas.¹⁴³

¹³² Med sinnesslöhet avsågs en kvalificerad form av psykisk utvecklingsstörning, se SOU 1996:185, del I, s. 497.

¹³³ SFS 1991:1128.

¹³⁴ SOU 2002:3, s. 139 samt s. 143 och SOU 1996:185, del I, s. 496 f.

¹³⁵ Prop. 1990/91:58, s. 85. Se även 1990/91:JuU34 s. 66, SOU 1984:64 s. 202 f och SOU 1996:185, del I, s. 496 f.

¹³⁶ Prop. 1990/91:58, s. 3.

¹³⁷ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 121.

¹³⁸ Se t.ex. mål nr. 1018-05. Även HD får i ett annat fall anses ha uttalat att kravet för att en allvarlig psykisk störning i *fängelseförbudets mening* skall anses föreligga måste sättas högt, NJA 1995 s. 48.

¹³⁹ SOU 1996:185 – *Straffansvarets gränser*.

¹⁴⁰ SOU 1996:185, del I, s. 532.

¹⁴¹ A.a. s. 541 och s. 545.

¹⁴² SOU 1998:32 – *Rättssäkerhet, vårdbehov och samhällsskydd vid psykiatrisk tvångsvård*.

¹⁴³ A.a. s. 352 f.

3 Ansvarsregleringen av psykiskt stördas handlingar

3.1 Allmänt

*”Det man gör i vanvett bör icke räknas för full ogärning.”*¹⁴⁴

Erik XIV, 1533-1577

Det har i en modern rättsstat ansetts vara självklart att bedömningen av om, och i vilken utsträckning, någon bör hållas straffrättsligt ansvarig för sina handlingar måste grundas på vilka möjligheter och vilken förmåga som den handlande har haft att rätta sig efter lagen.¹⁴⁵ Individens måste med andra ord ”ha kunnat” följa lagen för att kunna straffas när han inte efterlevt den. I ”kunna” ligger både ett krav på att gärningsmannen haft förmåga att följa lagen och att han hade sådana kunskaper att han hade tillfälle att göra just detta. Frånvaro av förmåga att kunna följa lagen implicerar att gärningsmannen saknade förmåga att kontrollera sitt beteende och därför kan ursäktas för sitt handlande.¹⁴⁶ Att gärningsmannen i gärningsögonblicket har varit psykiskt störd på ett sätt som har påverkat hans handlande har ansetts kunna påverka hans straffrättsliga ansvar.¹⁴⁷

3.2 Begreppen ”psykisk störning” och ”allvarlig psykisk störning”

Psykisk störning är ett samlingsbegrepp för alla typer av psykiska sjukdomar och andra psykiska avvikelser inklusive psykisk utvecklingsstörning.¹⁴⁸ I Nationalencyklopedins uppslagsverk definieras psykisk störning som ett ”tillstånd kännetecknat av avvikelser i upplevelser och beteenden”.¹⁴⁹ LRV innehåller ingen definition av begreppet. I Bexeliuskommitténs betänkande används termen ”psykisk störning” som en övergripande benämning på all psykisk avvikelse av antingen statisk (oföränderlig) natur (exempelvis betingad av en skada) eller av dynamisk (föränderlig) natur (betingad av en sjukdomsprocess).¹⁵⁰ En psykisk störning kan vara av såväl varaktig som snabbt övergående natur. Det i 30 kap. 6 § och 31 kap. 3 § BrB använda begreppet ”allvarlig psykisk störning” är tänkt att användas på sådana psykiska tillstånd som är av särskilt kvalificerad natur.¹⁵¹

¹⁴⁴ Citerat ur Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 137.

¹⁴⁵ SOU 2002:3, s. 229.

¹⁴⁶ A.a. s. 231.

¹⁴⁷ Prop. 1990/91:58 s. 449.

¹⁴⁸ Berg, U. m.fl., 30:6 blad 39.

¹⁴⁹ Nationalencyklopedin, band 15, s. 330.

¹⁵⁰ Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 221.

¹⁵¹ Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 137.

I en tidningsartikel författad av Britt Ledberg menar Madeleine Leijonhufvud¹⁵², professor i straffrätt, att bedömningen av om en störning är allvarlig eller inte för domstolen snarare är en juridisk bedömning än en medicinsk sådan. Hon poängterar att begreppet dessutom innefattar en värdering av vad som kan anses vara allvarligt.¹⁵³

Begreppet allvarlig psykisk störning infördes genom LPT och LRV år 1991. Begreppet avsågs vara snävare än det gamla begreppet ”sinnessjukdom, sinnesslöhet och med sinnessjukdom jämställda fall” men mer omfattande än ”sinnessjukdom”.¹⁵⁴ Man har inte ansett det möjligt att i lagtext närmare ange vad begreppet allvarlig psykisk störning innebär. I stället får man gå till motivuttalanden och praxis för närmare vägledning.¹⁵⁵ När begreppet allvarlig psykisk störning infördes i BrB uttalades att det skulle förstås på samma sätt som i LPT och LRV.¹⁵⁶ Begreppet har dock kritiserats för att vara alltför diffust.¹⁵⁷ Klart är dock att begreppet skall förstås vara snävare än begreppet ”psykiskt sjukdom”.¹⁵⁸ Klart syns också vara att varaktigheten av den psykiska störningen är utan relevans för bedömningen av om den psykiska störningen är att anse som allvarlig.¹⁵⁹ Även kortvariga psykiska störningar kan räknas som allvarliga.¹⁶⁰

Typexemplen på allvarliga psykiska störningar är sinnessjukdomar (psykos¹⁶¹) samt *grava* utvecklingsstörningar (svårartade begåvningshandikapp). Psykotiska tillstånd präglas av störd realitetsuppfattning. Till symtomen hör vanföreställningar, hallucinationer och förvirring. Även vissa demenstillstånd, psykiska funktionsnedsättningar av allvarlig art med störd realitetsuppfattning och bristande förmåga till orientering i tillvaron är att anse som allvarliga psykiska störningar. Detta gäller oberoende av om tillstånden har orsakats av hjärnskador eller åldrande. Under begreppet faller också allvarliga depressioner med självmordstankar och svårartade personlighetsstörningar (t.ex.

¹⁵² Professor i straffrätt vid Stockholms universitet.

¹⁵³ Ledberg, B., (2005-04-07).

För mer om själva begreppet allvarlig psykisk störning, se SOU 1998:32 s. 235 ff där professor i Socialstyrelsens Vetenskapliga Råd, Bengt Janson, diskuterar kring begreppet.

¹⁵⁴ Wennberg, S., (1998), s. 78, prop. 1990/91:58, s. 86 f samt s. 453.

Departementschefen har uttalat att allvarlig psykisk störning har en någon vidare innebörd än begreppen sinnessjukdom eller psykisk sjukdom, se Berg, U, m.fl., 30:6, blad 39.

¹⁵⁵ Prop. 1990/91:58, s. 85 f. Se även Hoflund, O., (1995), s. 153. Se dessutom SOSFS 1996:14 (M), *Rättsmedicinalverkets föreskrifter och allmänna råd om rättspsykiatrisk undersökning*, där innebördsmässiga skillnader mellan begreppets användning i LRV och LPT behandlas.

¹⁵⁶ SOU 1996:185, del I, s. 496.

¹⁵⁷ Nilsson, A. m.fl., (1997), s. 1398, s. 1400-1402 och s. 1404.

¹⁵⁸ Prop. 1990/91:58, s. 453.

¹⁵⁹ Se dock NJA 1995 s. 48 där HD sedermera uttryckt att ”...någon fullkomlig parallellitet mellan kriterierna för *fängelseförbudet och för psykiatrisk tvångsvård* i vart fall inte bör upprätthållas med avseende på kortvariga rusutlösta tillstånd av psykotisk karaktär”. (Min kursivering.)

¹⁶⁰ NJA 1995 s. 48.

¹⁶¹ För närmare om vad som kännetecknar en psykos, se Wennberg, S., (1999-2000), s. 619.

invalidiserande neuroser samt toxiska psykostillstånd som kan drabba missbrukare av alkohol eller narkotika).¹⁶²

I förarbetena till LPT finns följande uttalande angående allvarliga psykiska störningar:

”Till allvarlig psykisk störning bör i första hand räknas tillstånd av psykotisk karaktär, således tillstånd med störd realitetsvärdering¹⁶³ och med symtom av typen vanföreställningar, hallucinationer och förvirring. Till följd av hjärnskada kan vidare en psykisk funktionsnedsättning av allvarlig art (demens) med störd realitetsvärdering och bristande förmåga till orientering i tillvaron uppkomma.

Till allvarlig psykisk störning bör också räknas allvarliga depressioner med självmordstankar. Vidare bör dit föras svårartade personlighetsstörningar (karaktärsstörningar), exempelvis vissa invalidiserande neuroser och personlighetsstörningar med impulsgenombrott av psykoskaraktär.

Tvångsvård bör vidare kunna aktualiseras när en krisreaktion är sådan att påverkan på den psykiska funktionsnivån blir så uttalad att den är av psykotisk art.

Till allvarlig psykisk störning bör hänföras också alkoholpsykoserna, såsom delirium tremens, alkoholhallucinos och klara demenstillstånd. Detsamma gäller de psykoser som kan drabba narkotikamissbrukare. Även i andra situationer när en missbrukare har kommit in i ett allvarligt förvirringstillstånd och det är uppenbar fara för hans fysiska hälsa eller liv skall tvångsvård kunna tillämpas. I vissa fall kan vidare ett abstinentstillstånd vara så svårartat att det under en kortare tid måste betecknas som en allvarlig psykisk störning.”¹⁶⁴

I propositionen framhålls att begreppet allvarlig psykisk störning kan vara tillämpligt på kraftiga funktionsnedsättningar som beror på åldrande och som tar sig uttryck i s.k. åldersdement beteende. Även personer som p.g.a. hjärnskada fått betydande och bestående begåvningshandikapp och personer som drabbats av s.k. barndomspsykos kan bedömas falla in under begreppet. Vad gäller psykiskt utvecklingsstörda personer sägs dock att enbart förekomsten av en hämning i förståndsutvecklingen inte skall kunna utgöra grund för psykiatrisk tvångsvård.¹⁶⁵ Rättspsykiatrisk vård kan dock komma ifråga om en person med *kvalificerad* utvecklingsstörning också lider av en psykisk störning som kräver psykiatrisk behandling. Enligt ett uttalande av departementschefen är så ofta fallet när en psykiskt utvecklingsstörd person har gjort sig skyldig till ett allvarligt våldsbrott. Om kriterierna i övrigt är uppfyllda kan en sådan person dömas till rättspsykiatrisk vård.¹⁶⁶ Personer med betydande och bestående begåvningsmässiga funktionshinder kan falla in under begreppet allvarlig psykisk störning förutsatt att deras skador förvärvats i vuxen ålder och föranletts av yttre våld eller kroppslig sjukdom.¹⁶⁷

¹⁶² Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 137.

¹⁶³ Se SOU 2002:3, s. 367 där realitetsvärdering beskrivs som att ”gärningsmannen har saknat förmåga att inse innebörden av sin gärning”. Suzanne Wennberg, professor i straffrätt vid Stockholms universitet, definierar ”bristande realitetsvärdering” som att individen saknar omdömesförmåga, se Wennberg, S., (1999-2000), s. 635.

¹⁶⁴ Se prop. 1990/91:58, s. 86 f och s. 453. Demens utan psykotisk bild syns dock inte i sig vara att betrakta som en allvarlig psykisk störning, se Lidberg, L. (red.), (2000), s. 121. Se även Tvångspsykiatrikommitténs betänkande, SOU 1998:32 s. 236 f där uppräknningen av tillstånd som räknas som allvarlig psykisk störning i allt väsentligt återupprepas.

¹⁶⁵ Prop. 1990/91:58, s. 86 f och s. 453.

Utvecklingsstörda lagöverträdare kan således idag dömas till fängelse och överlämnas till rättspsykiatrisk vård precis som alla andra. Tidigare kunde dessa individer dömas till den speciella påföljden, vård i specialsjukhus för psykiskt utvecklingsstörda. Denna möjlighet försvann dock med 1991 års reform. Se t.ex. Grönwall, L. och Holgersson, L., (1992), s. 212 samt SOU 2002:3, s. 158 och s. 170 ff.

¹⁶⁶ Berg, U. m.fl., 31:3, blad 64 med vidare hänvisning till prop. 1990/91:58, s. 470.

¹⁶⁷ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 40.

Några skarpa linjer mellan en psykisk störning som är allvarlig och en som inte är så kvalificerad syns vara svåra att dra. I ett rättsfall har HD uttalat att en ”svår personlighetsstörning med impulsgenombrott av gränspsykotisk karaktär” var av sådan grad att den utgjorde en allvarlig psykisk störning.¹⁶⁸ Enligt departementschefen skall redogörelsen av begreppet allvarlig psykisk störning i propositionen, som tidigare citerats, inte anses vara uttömmande.¹⁶⁹ Socialstyrelsen har utfärdat allmänna råd rörande tolkningen av begreppet. Däribland nämns att ”svår psykisk störning med starkt tvångsmässigt beteende” är en allvarlig psykisk störning. Vidare uttalas att kleptomani, pyromani och sexuella perversioner i vissa fall kan utgöra allvarliga psykiska störningar.¹⁷⁰ I de fall där psykiatrisk expertis funnit att en tilltalad lidit av patologiskt rus vid tiden för gärningen har detta bedömts vara en allvarlig psykisk störning.¹⁷¹ Såväl psykologiska som sociala eller biologiska faktorer kan vara bakomliggande orsaker till störningen. Dessa faktorer kan även samspela och förstärka varandra.¹⁷²

Huruvida en psykisk störning skall anses vara allvarlig skall bedömas såväl utifrån störningens art som dess grad.¹⁷³ Med sjukdomens art åsyftas sjukdomstypen och med sjukdomens grad omfattningen av det ingrepp i personligheten som sjukdomen har förorsakat.¹⁷⁴ Hänsyn skall således tas till sjukdomstyp, den aktuella psykosociala funktionsnivån och symtombilden. I prop. 1990/91:58 uttalas bl.a. följande vad gäller den psykiska störningens art och grad:

”En del typer av psykiska störningar är allvarliga såväl till sin art som grad. Vissa psykiska störningar, t.ex. schizofreni får alltid anses som allvarliga till sin art men behöver däremot inte vara allvarliga till sin grad och kan ha ett tämligen lindrigt förlopp. Åter andra psykiska störningar såsom depressioner är inte alltid av allvarlig art, utan här måste betydelsen av störningens grad bli mera omedelbart avgörande för bedömningen. En sammanvägning får göras i varje särskilt fall av arten av störningen och de symptom och yttringar i övrigt som belyser graden av störningen.

I samband med prövningen måste hänsyn tas till växlingarna i tillståndet och risken för återfall om vården och behandlingen avbryts för tidigt. Den psykiska störningen är av allvarlig art så länge påtaglig risk föreligger för att de psykiska symtomen återkommer om behandlingsinsatserna avbryts. I enstaka undantagsfall kan detta innebära att den fortlöpande medicinska bedömningen resulterar i att vården sträcker sig över avsevärd tid.”¹⁷⁵

¹⁶⁸ NJA 1998 s. 162.

¹⁶⁹ Prop. 1990/91:58, bilaga 1, s. 85 f. Se även Justitiekommitténs betänkande i prop. 1990/91:58, s. 453.

¹⁷⁰ SOSFS 2000:12 (M), *Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om psykiatrisk tvångsvård och rättspsykiatrisk vård*. Se även SOSFS 1996:14 (M), *Rättsmedicinalverkets föreskrifter och allmänna råd om rättspsykiatrisk undersökning* för närmare innebördsmässiga skillnader mellan begreppen allvarlig psykisk störning i LRV respektive LPT.

¹⁷¹ NJA 2001 s. 899.

Se dock Levander, S., (2000), s. 5512, där det framgår att diagnosen patologiskt rus inte längre är en del av diagnossystemet DSM-IV-R.

¹⁷² Prop. 1990/91:58, s. 85. Se även 1990/91:JuU34 s. 66, SOU 1984:64 s. 202 f samt SOU 1996:185, del I, s. 496 f.

¹⁷³ Prop. 1990/91:58, s. 87.

¹⁷⁴ Sjölenius, B., (1989), s. 107.

¹⁷⁵ Prop. 1990/91:58, s. 87. Se även SOU 1996:185, del I, s. 499.

När det gäller beviskravet för om den tilltalade lidit av en allvarlig psykisk störning eller inte vid tiden för gärningen har HD uttalat att det är tillräckligt att ”övervägande skäl” talar för att den tilltalade då led av en allvarlig psykisk störning för att domstolen skall anse att så varit fallet.¹⁷⁶

Professor i praktisk filosofi, Torbjörn Tännsjö¹⁷⁷, menar att allvarlig psykisk störning bör förstås så att ”en person är allvarligt psykiskt störd om och endast om hon lider av en behandlingsbar psykiskt sjukdom eller personlighetsstörning, som allvarligt nedsatt hennes förmåga att kontrollera det egna handlandet”.¹⁷⁸ Det är således endast om den allvarliga psykiska störningen är behandlingsbar som brottslingen skall överlämnas till psykiatrin för sluten vård, enligt Tännsjö's tolkning. Hans tolkning vinner visst stöd av uttalanden i praxis där det sägs att de s.k. psykopatfallen numera faller utanför fängelseförbudet eftersom att det för denna grupp saknas vård som kan förbättra deras tillstånd.¹⁷⁹ Individer som lider av psykopati, liksom psykiskt utvecklingsstörda, ses numera inte som så allvarligt psykiskt störda att de straffrättsligt skall särbehandlas.¹⁸⁰ Inte heller personer med vissa neuropsykiatriska störningar såsom autism och personer som lider av autismliknande tillstånd klassas som allvarligt psykiskt störda.¹⁸¹ I övrigt syns det inte finnas några belägg för att störningen måste vara behandlingsbar för att klassas som allvarlig. För att rättspsykiatrisk vård och straffrättslig särbehandling skall kunna tillämpas krävs endast att störningen är kvalificerad och kan betecknas som allvarlig.¹⁸² Lunds TR har i ett massmedialt uppmärksammat mål uttalat uppfattningen att ”ribban för bedömningen *allvarlig* psykisk störning ligger högt”.¹⁸³

3.3 Bedömningen av psykiskt stördas uppsåt¹⁸⁴

För att en individ skall kunna dömas för ett brott krävs att alla objektiva och subjektiva rekvisit i den straffrättsliga bestämmelsen är uppfyllda (täckningsprincipen). Detta gäller oavsett om den tilltalade är

¹⁷⁶ NJA 2004 s. 702.

¹⁷⁷ Professor i praktisk filosofi vid Stockholms universitet.

¹⁷⁸ Tännsjö, T., (2005), s. 2376 samt Tännsjö, T., (2000), s. 2996 f. För liknande resonemang, se Ekstedt, O., (1994-95), s. 850.

För kritik av Tännsjö's åsikter, se Kullgren, G., (2000), s. 2995 f.

För ytterligare kritik av begreppet allvarlig psykisk störning, se Leander, G., (1995), s. 12-14 och Kullgren, G., (1996), s. 2029-2032. Se även Grunewald, K., (1997), s. 3913-3914 och Nordin, C., (2000), s. 2994.

För ytterligare inlägg i debatten, se Levander, S., (2000), s. 5512-5519.

¹⁷⁹ Mål nr. 1018-05.

¹⁸⁰ Prop. 1990/91:58, s. 452 samt SOU 2002:3, s. 158 ff.

Tidigare fanns en möjlighet att döma utvecklingsstörda lagöverträdare till en särskild påföljd; vård i specialsjukhus för psykiskt utvecklingsstörda. Denna påföljd avskaffades i samband med 1991 års reform.

¹⁸¹ Dir. 1999:39.

¹⁸² SOU 1996:185, del I, s. 498.

¹⁸³ Mål nr. B 2592-04.

¹⁸⁴ Läsaren ombeds särskilt notera att följande redogörelse och resonemang är begränsade till att omfatta endast uppsåtliga brott.

psykiskt frisk eller sjuk.¹⁸⁵ Alla individer har också samma möjligheter att åberopa straffrihetsgrunder; de har båda möjlighet att gå fria med stöd av olika ansvarsfrihetsregler.¹⁸⁶

Psykisk störning utesluter inte att en individ kan handla med uppsåt (dolus).¹⁸⁷ Att en gärningsman befunnit sig i exempelvis ett kortvarigt psykotiskt tillstånd utesluter inte i sig att han haft sådan omdömesförmåga (det s.k. insiktsrekvisitet) och förmåga att kontrollera sitt handlande (det s.k. kontrollrekvisitet) som enligt BrB krävs för att uppsåtligt handlande skall anses föreligga.¹⁸⁸ Även den gärningsman som till följd av sin psykiska störning haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande kan i enlighet med detta anses ha haft uppsåt till brottsligt handlande.¹⁸⁹ Avgörande blir i många fall *i vilken grad* den psykiskt sjuke gärningsmannen agerat med detta.¹⁹⁰ Gärningsmannens medvetenhet har, av HovR:en för Västra Sverige, i RH 1995:150, bedömts på följande vis:

En man stod åtalad för bl.a. våldsamt motstånd. Han hade satt sig till motvärn mot polis i samband med att de skulle omhänderta honom. Den tilltalade gjorde gällande att han befunnit sig i nöd eftersom han p.g.a. sin allvarliga hundskräck (hundfobi) varit mycket rädd för polisens hundar, vilka befann sig i polisbilen. HovR:en fann det styrkt att mannen led av hundfobi och att det var p.g.a. denna fobi som han överreagerat i den uppkomna situationen. Rätten fann emellertid att han hade handlat medvetet. Hans hundfobi kunde därför inte frita honom från ansvar.

Rättsfallet har tolkats som att mannen varit ”i sådan grad medveten om sitt handlande” att han haft uppsåt i straffrättslig mening.¹⁹¹ HovR:en avfärdade tanken på att den tilltalade kan ha trott att det förelåg en nödsituation (putativ nödsituation). I ett liknande fall har domstolen dock funnit att den tilltalade befunnit sig i en putativ ansvarsfrihetssituation (putativ nödvärnssituation).¹⁹²

Det uppställs, liksom för psykiskt friska individer, dels ett krav på att den psykiskt störde individen skall ha varit medveten om vissa förutsättningar/sakförhållanden,¹⁹³ dels att han åtminstone i vissa avseenden tolkat verkligheten på ett korrekt sätt.¹⁹⁴ Vidare krävs att han ansetts ha haft förmåga att handla på ett annat (lagenligt) sätt. En utpräglad brist i intellektuell utrustning torde räknas den

¹⁸⁵ För kritik av tanken att psykiskt sjuka kan ha uppsåt motsvarande en normal individs, se Smiciklas, M., (1993-1994), s. 269.

¹⁸⁶ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 39.

¹⁸⁷ Berg, U. m.fl., 1:2, blad 33.

¹⁸⁸ RH 2001:38.

¹⁸⁹ NJA 2004 s. 702.

¹⁹⁰ SOU 1996:185, del I, s. 513. Se även RH 1995:150, RH 1985:62, RH 1999:139, RH 2001:38, NJA 2004 s. 702 samt mål nr. B 4163-03. Se även uttalande i mål nr. B 2130-04 till vilket Svea HovR anslöt sig genom dom nr. B 295-05, 2005-05-02 samt NJA 1976, s. 183.

¹⁹¹ SOU 1996:185, del I, s. 553.

¹⁹² Mål nr. B 1448-04.

¹⁹³ Se NJA 1968 s. 500 där en man i psykisk obalans och i mycket stark affekt ansågs ha varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han måste anses ha handlat uppsåtligt. Se även NJA 1969 s. 401 där en diabetiker som drabbats av blodsockersänkning och i detta tillstånd misshandlat sin f.d. fästmo ansågs ha varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han bedömdes ha haft uppsåt. Se ytterligare SvJT 1966 ref. s. 22 och NJA 1968 s. 471.

¹⁹⁴ Noteras bör att åklagaren har bevisbördan för att det subjektiva rekvisitet är uppfyllt.

tilltalade till godo; av brottsbalkskommentaren framgår t.ex. att man inte av en psykiskt utvecklingsstörd kan begära att han skulle ha förstått lika mycket av sin handlings konsekvenser som man begär av en annan individ.¹⁹⁵

Frågan om vilket uppsåt en tilltalad haft gäller alltid vilka föreställningar och uppfattningar denne rent faktiskt haft vid gärningen.¹⁹⁶ Vid bedömningen av hans psykiska tillstånd vid tiden för brottet kan de yttre omständigheterna vid brottstillfället, t.ex. hur gärningsmannen uppträtt, i vissa fall vara vägledande beträffande det inre tillståndet hos förövaren.¹⁹⁷ I Straffansvarsutredningen sägs att "[v]ad en person tror, uppfattar, antar eller avser kan ofta *direkt* avläsas från hur han betar sig".¹⁹⁸ Huruvida en handling är uppsåtlig eller inte kan trots detta vara svårt att bedöma.¹⁹⁹ Särskilt svår syns bedömningen bli om den psykiska störningen är allvarlig.²⁰⁰ Rätten måste försöka sätta sig in i och bedöma hur den psykiskt störde har upplevt den i målet aktuella situationen och vilka överväganden som han kan ha gjort vid gärningstillfället. Frågan får, liksom all annan utredning i målet, bedömas efter en objektiv granskning av de fakta som har kommit fram om individens beteende i jämförelse med hans egna uppgifter om händelseförloppet.²⁰¹ I doktrinen har uttalats att principen brukar anses vara att uppsåt inte föreligger, om en normal människa, som hade samma föreställning om sakförhållandena som den psykiskt störde, inte skulle ha ansetts handla uppsåtligt. Ofta torde dock en uppsåtsbedömning resultera i slutsatsen att den psykiskt störde har agerat med uppsåt.²⁰² I följande fall ansåg rätten att mannen haft uppsåt till sitt handlande:

En man stod åtalad för bl.a. två fall av mord samt 16 fall av försök till mord. Mannen hade under påverkan av en psykotisk sjukdom (paranoid schizofreni), i hög hastighet framfört en bil på en gågata i centrala Stockholm. Bilen hade framförts "på ett fullständigt vansinnigt sätt" rakt mot människor som befann sig på gatan. Flera människor skadades. I två fall avled personerna av sina skador. Mannen gjorde gällande att det inte var han som fört bilen eftersom bilen varit fjärrstyrd av någon annan. Han påstod även att han drabbats av vanföreställningar om att han var förföljd. Slutligen menade han att han drabbats av en panikreaktion och att han i denna inte hade haft uppsåt att föra bilen. Såväl TR:en som HovR:en dömde mannen för två fall av mord och 16 fall av försök till mord. Den tekniska utredningen visade att bilen inte varit behäftad med något funktionsfel utan att det varit mannen själv som måste ha manövrerat fordonet. HovR:en uttalade i sina domskäl att mannen "enligt egen uppgift varit fullt medveten om sin körning och sitt agerande närmast före det att han svängde in på den aktuella gatan. Han har av egen kraft fortsatt färden och han har varit medveten om att färden fortsatte. Att han därvid handlat under inverkan av en vanföreställning om att han var förföljd eller att bilen styrdes av någon annan, eller möjligen drabbats av en panikreaktion, gör inte att han skall anses ha saknat uppsåt." Såväl TR:en som HovR:en dömde mannen till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.²⁰³

¹⁹⁵ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 38. Det sagda gäller särskilt vid oaktsamhetsbrott.

¹⁹⁶ RH 1994:43.

¹⁹⁷ NJA 2004 s. 702 samt Berg, U. m.fl., 30:6, blad 42.

¹⁹⁸ SOU 1996:185, del I, s. 132. (Min kursivering.)

¹⁹⁹ Jareborg, N., (2002), s. 359.

²⁰⁰ NJA 2004 s. 702. För liknande åsikter, se Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 217.

Beträffande bedömning av allvarligt psykiskt störda eventuella oaktsamhet, se Berg, U. m.fl., 30:6, blad 38.

²⁰¹ Mål nr. B 6504-03.

²⁰² Berg, U. m.fl., 30:6, blad 36 samt NJA 2004 s. 702. Se även SOU 2002:3, s. 235.

För motsatt uppfattning, se Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 137 f.

²⁰³ Mål nr. B 4163-03 och Mål nr. B 6504-03.

En tänkbar förklaring till att domstolen ofta finner att den tilltalade agerat med uppsåt har framförts i Straffansvarsutredningens betänkande. Utredningen hävdar att rätten i det till synes vällovliga syftet att kunna överlämna den psykiskt störde till behövlig rättspsykiatrisk vård gör en mindre noggrann bedömning av ansvarsfrågan.²⁰⁴ Även Psykansvarskommittén har riktat kritik mot att domstolarna alltför lätt anser att det subjektiva rekvisitet är uppfyllt när en gärning begåtts av en psykiskt störd person.²⁰⁵ Kommittén pekar på att gärningsmannens farlighet och intresset av samhällsskydd i vissa fall kan tänkas inverka på domstolens bedömning i uppsåtsfrågan. Att notera är att det endast är ett fåtal fall per år som psykiskt störda individer frias p.g.a. att de anses sakna uppsåt.²⁰⁶

Av praxis framgår att HovR:en över Skåne och Blekinge vid bedömningen av en allvarlig psykiskt störd individs uppsåt även beaktat sådana risker som han bort inse:

En brandman som anlagt ett antal bränder åtalades för mordbrand. HovR:en fann att mannen hade handlat med uppsåt, trots att han hade begått brotten under påverkan av en allvarlig psykisk störning. TR:en vars domslut fastställdes av HovR:en, konstaterade att det för att faran (för omfattande förstörelse av annans egendom) skulle anses vara täckt av uppsåt inte krävdes att mannen insett att hans handlande varit farligt. Det som krävdes var att han kände till det verklighetsunderlag, d.v.s. de sakförhållanden och allmänna erfarenhetssatser som låg till grund för bedömningen av att fara förelåg. TR:en beaktade att mannen var tjänstgörande brandman och att han därför *måste ha känt till* de omständigheter av vilka man kunde dra slutsatsen att branden innebar fara för omfattande förstörelse. Mannen ansågs ha handlat med uppsåt och dömdes därför för mordbrand. Påföljden bestämdes till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.²⁰⁷

I ett fall, som även det gällde mordbrand, underkände alternativt bortsåg Varbergs TR från den riskbedömning som den psykiskt sjuke uppgav sig ha gjort:

En man som stod åtalad för grov mordbrand hade tänt eld på sin databutik som var belägen i en träfastighet. Mannen, som erkände gärningen, uppgav att han varit övertygad om att "Gud skulle släcka branden". Den åtalade hade en kort tid före händelsen övertagit datoraffären och hade dagarna före branden jobbat mycket hårt inför affärens invigning. Han var under denna period ömsom deprimerad, ömsom manisk och hade sovit mycket dåligt. Mannen uppgav att han genom sin brandanläggelse inte haft uppsåt att skada någon. Den aktuella dagen hade han upplevt att Gud skickade honom "kodade budskap", bl.a. genom nummerplåtarna på de bilar som han mötte. Alla tankar som han fick förknippade han med Gud och han kunde inte skilja på fantasi och verklighet. Slutligen trodde han att han var utsänd av Gud. Han upplevde att Gud talade till honom genom hans samvete och att han var tvungen att förstöra datorerna för att kunna börja ett nytt liv. Mannen uppgav att han trodde att någon annan skulle ingripa och att branden inte skulle få allvarliga konsekvenser. Han uppgav vidare att han trodde att Gud inte skulle be honom att göra någonting som skulle innebära fara för någon annan människa. Han kände "fullt förtroende för att Gud skulle skydda andra människor från fara". TR:en konstaterade, utan närmare motivering, att mannen hade uppsåt att anlägga brand i lokalen. Mannens upplevelse av att Gud skulle gripa in för att förhindra att andra människor kom till skada kommenterades inte av TR:en. Mannen befanns ha varit i ett psykotiskt tillstånd (han hade med andra ord lidit av en allvarlig psykisk störning) vid tiden för brottet. Fängelseförbud förelåg således. Eftersom han dock inte var psykiskt sjuk vid tiden för domen kunde han inte heller dömas till rättspsykiatrisk vård. Påföljden bestämdes därför till skyddstillsyn med

²⁰⁴ SOU 1996:185, del I, s. 504.

Psykansvarskommittén har uttryckt en liknande uppfattning, SOU 2002:3, s. 236.

²⁰⁵ SOU 2002:3, s. 217 f samt s. 235. Se även Westin, H., (1994), s. 223 och Heckscher, S., (1985), s. 245.

²⁰⁶ SOU 2002:3, s. 235.

²⁰⁷ Mål nr. B 1782-02.

särskild föreskrift om att mannen skulle underkasta sig den vård och behandling som den lokala kriminalvårdsmyndigheten skulle komma att föreskriva.²⁰⁸

I fallet RH 1994:78 frikändes dock den tilltalade eftersom han, enligt HovR:en för Övre Norrland, p.g.a. sin sjukdom inte kunde anses ha varit medveten om risken med sitt handlande:

En man stod åtalad för grov vårdslöshet i trafik och obehörigt avvikande från trafikolycksplats. Av utredningen framgick att han före händelsen blivit psykiskt sjuk och inte sovit under hela den vecka som föregått körningen. Sjukdomen hade vidare tagit sig sådana uttryck att mannen trodde sig vara Messias och att alla i hans omgivning kände till detta. Han trodde att han var odödlig och att han kunde kontrollera tid och rum. Han hade emellertid varit medveten om att han hade kört bilen vid den aktuella tidpunkten och att han kört den på fel sida vägen. Eftersom han var övertygad om att han hade fullständig kontroll över situationen och inte uppfattade den som farlig (vare sig för honom själv eller för andra trafikanter) ogillade HovR:en åtalet. HovR:en konstaterade i domskälen att mannen fick anses ha varit omedveten om faran med det sätt på vilket han framförde fordonet och om att han avvek från en trafikolycksplats. Eftersom han inte heller ansågs ha avvikit från olycksplatsen av vårdslöshet friades han helt.

Praxis på området syns mot bakgrund av de ovan redovisade fallen inte vara enhetlig. Rättstillämparen har i ett annat fall (åtal för mordförsök) tillmätt det faktum betydelse att gärningsmannen haft ”ett målinriktat och inte reflexartat beteende”. Beteendet har ansetts tala för att handlingen begåtts uppsåtligt.²⁰⁹ Även gärningsmannens föreställning om effekterna av sitt handlande syns vara av betydelse vid bedömningen av om han agerat med uppsåt.²¹⁰ Att gärningsmannen bytt kniv sedan den första blivit obrukbar har även det ansetts tyda på att han varit medveten om vad som hände vid det aktuella tillfället.²¹¹ I ett liknande fall, med samma utgång, fäste domstolen särskild vikt vid att mordförsöket föregåtts av planering och diskussioner mellan gärningsmannen och hans kamrater. Rätten konstaterade även att gärningsmannen måste ha förstått att hans handlande skulle leda till livshotande skador för offret.²¹² I ett mycket uppmärksammat fall, NJA 2004 s. 702, har HD, när den dragit slutsatsen att gärningsmannen agerat uppsåtligt, även beaktat hans agerande efter brottet. Noteras bör att gärningsmannens medvetenhet om sitt handlande anses vara en gradfråga; gärningsmannen måste åtminstone i viss mån ha varit medveten om sitt handlande.²¹³ Detta har av HovR:en uttryckts på det sätt att de tilltalade har ”begått gärningarna med tillräcklig grad av uppsåt”.²¹⁴

Att gärningsmannen haft en bristande realitetsvärdering har i och för sig inte ansetts utesluta att medvetandekravet ansetts vara uppfyllt. Uppsåtsbedömningen har, åtminstone i vissa fall, då kommit att ta sin utgångspunkt i den tänkta situationen som den sjuke gärningsmannen (p.g.a. sina

²⁰⁸ Mål nr. B 1904-05. Domen överklagades aldrig.

²⁰⁹ Mål nr. B 112-00. Se även dom i mål nr. B 2100-02.

²¹⁰ NJA 2004 s. 702.

²¹¹ Mål nr. B 112-00.

²¹² Mål nr. B 9976-02. Se även mål nr. B 2081-01 och NJA 2004 s. 702.

²¹³ NJA 1968 s. 471.

²¹⁴ RH 2001:38.

hallucinationer, sin förvirring eller dylikt) trots föreligga.²¹⁵ Likt vad som gäller för psykiskt friska anses uppsåtsrekvisitet inte vara uppfyllt vid putativa nöd- och nödvärnssituationer.²¹⁶ En TR har i enlighet med detta ogillat ett åtal mot en kvinna som varit placerad på en psykiatrisk avdelning och där våldfört sig på vårdpersonalen. Rätten fann att kvinnan hade handlat uppsåtligt när hon angripit och försökt angripa personalen. Domstolen fann dock att kvinnans vanföreställningar, om att personalen var demoner som ville skada och våldta henne, friade henne från ansvar. TR:en förde här ett resonemang om putativt nödvärn.²¹⁷

3.4 Kausalitetskrav: psykisk störning – brott

För att en psykisk störning *i uppsåtshänseende* skall anses vara relevant krävs att det föreligger kausalitet (orsakssamband) mellan den brottsliga gärningen och störningen.²¹⁸ Med detta avses att brottet skall vara en konsekvens av den psykiska störningen. Att dra några säkra slutsatser om orsak och verkan är ofta svårt.²¹⁹ Departementschefen har dock uttalat att det i regel inte föreligger några svårigheter att ta ställning till om ett orsakssamband föreligger mellan störningen och brottet.²²⁰ Det har till och med gjorts gällande att det ofta torde vara uppenbart att ett brott har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning om gärningsmannen var allvarligt psykiskt störd vid tiden för gärningen.²²¹ Om det framkommer att gärningsmannen vid tiden omkring brottstillfället var allvarligt psykiskt störd, torde man därför i allmänhet presumera att brottet har begåtts under påverkan av störningen.²²² Domstolen måste dock alltid göra en bedömning av huruvida det förelåg någon allvarlig psykisk störning vid brottet och huruvida störningen orsakade detta.²²³ Det är domstolen som i det enskilda fallet avgör vilket samband som skall krävas mellan störningen och brottet. Påpekas bör att domstolen inte är bunden av den medicinska utredningen i målet.²²⁴ Allmänt kan dock sägas att kravet

²¹⁵ Mål nr. B 2100-02. Se även Touvinen, M., (1985), s. 127.

²¹⁶ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 36 och blad 39.

²¹⁷ Mål nr. B 1448-04. Domen överklagades aldrig.

²¹⁸ RH 2000:87.

Noteras bör att något kausalitetskrav inte generellt uppställs för att, *påföljdmässigt*, döma någon till rättspsykiatrisk vård. När det gäller att förena den rättspsykiatriska vården med särskild utskrivningsprövning krävs dock att gärningsmannen begått brottet under påverkan av den psykiska störningen.

För mer om kausalitetskravet för fängelseförbudet, se avsnitt 4.3.2.

²¹⁹ Sjöberg, L., (1998-99), s. 931.

²²⁰ SOU 1996:185, del I, s. 503.

²²¹ SOU 2002:3, s. 144.

²²² NJA 2004 s. 702 samt Berg, U. m.fl., 30:6, blad 42.

I samband med Bexeliuskommitténs utredning genomfördes en studie av ett antal fall där orsakssambandet mellan psykisk störning och brottslig gärning var ifrågasatt, se SOU 1977:23, s. 268.

Noteras bör att koppling mellan allvarlig psykisk störning och brott krävs för att fängelseförbudet i 30:6 BrB skall gälla.

²²³ Prop. 1990/91:58, s. 458 f.

²²⁴ Hoflund, O., (1995), s. 154.

på kausalsamband inte anses vara uppfyllt om störningen inte haft ”ett avgörande inflytande” på gärningsmannens handlingssätt.²²⁵

3.5 Tillfällig sinnesförvirring

I den tidigare gällande lagen, SL, återfanns begreppet tillfällig sinnesförvirring. I 5 kap. 5 § SL uteslöts straffansvar för den som begått en straffbar gärning när han, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring att han ”ej till sig visste”.²²⁶

Med begreppet tillfällig sinnesförvirring menas bl.a. förvirring på grund av feber, chock eller slag mot huvudet samt omtöckning vid epilepsianfall. Även förvirring vid s.k. hypoglykemi (lågt blodsocker) eller p.g.a. medicinering enligt läkares anvisning innefattas i begreppet.²²⁷ Vad gäller hypoglykemi²²⁸ har detta medicinskt bevisats kunna utlösa våldsbrott. En person som drabbats av hypoglykemi kan t.ex. uppvisa depressivitet, impulsgenombrott och aggressivitet.²²⁹ I ett fall frikändes en sockersjuk man som åtalats för misshandel p.g.a. bristande uppsåt. Han ansågs p.g.a. sin sjukdom ha befunnit sig i ett hypoglykemiskt tillstånd och ”inte visste vad han gjorde”.²³⁰ Tillfällig sinnesförvirring kan även uppkomma i de fall där en person *utan att veta om det* fått i sig alkohol eller narkotika eller något annat främmande ämne och därefter företagit personlighetsfrämmande handlingar. Olika typer av förvirringstillstånd kan även uppkomma i samband med uppvaknande ur sömn, narkos eller hypnos.²³¹ Frågan är då hur gärningar begångna under tillfällig sinnesförvirring skall bedömas straffrättsligt.

1 kap. 2 § andra stycket BrB stadgar följande:

1 kap. 2 § andra stycket BrB

Har gärningen begåtts under självförvållat rus eller var gärningsmannen på annat vis genom eget vållande tillfälligt från sina sinnens bruk, skall detta inte föranleda att gärningen inte anses som brott.

I 1 kap. 2 § andra stycket BrB regleras det fall där någon på ett ousäktligt sätt själv tillfälligt försatt sig i ett sådant förvirringstillstånd. I sådana fall skall förvirringstillståndet *inte* medföra att gärningen *inte* anses som brott. I BrB saknas dock en lagbestämmelse om ansvarsfrihet för den som har begått en

²²⁵ Prop. 1990/91:58, s. 458 f.

²²⁶ SOU 1988:7, s. 149

²²⁷ SOU 2002:3, s. 157, se även SOU 1996:185, del I, s. 551.

²²⁸ Hypoglykemi kan uppkomma efter fasta samt hos diabetiker som haft ett dåligt näringsintag eller intagit en alltför hög insulin dos. Tillståndet kan även uppkomma hos alkoholister med försämrad leverfunktion, se Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 273.

²²⁹ Den drabbade kan även uppvisa trötthet, svaghet, rastlöshet, nervositet och oro. Överdriven negativism och irritabilitet kan även förekomma, se Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 273.

²³⁰ NJA 1969 s. 401. Notera dock att två justitieråd var skiljaktiga. För liknande fall, se RH 1993:80.

²³¹ SOU 2002:3, s. 157. Se även SOU 1996:185, del I, s. 551.

gärning i ett tillstånd av tillfällig sinnesförvirring som uppkommit utan eget vållande. Lagstiftarens avsikt har inte varit att 1 kap. 2 § andra stycket BrB i dessa fall skulle tolkas motsatsvis. Avsikten har dock heller inte varit att tillfälligt sinnesförvirrade personer, vars förvirring uppkommit utan eget vållande, skulle fällas till ansvar. I linje med BrB:s övriga uppsåtsreglering har man istället ansett att en sedvanlig uppsåtsbedömning av den tillfälligt sinnesförvirrade individens handlande skall göras i dessa fall.²³² Människor som varit i ett tillstånd av tillfällig sinnesförvirring kan alltså finnas ha haft, eller helt ha saknat, uppsåt till sina handlingar. Detta illustreras av nedanstående fall, ”hundfobifallet”:

En man stod åtalad för bl.a. våldsam motstånd. Han hade satt sig till motvärn mot polis i samband med att de skulle omhänderta honom. Den tilltalade gjorde gällande att han befunnit sig i nöd eftersom han p.g.a. sin allvarliga hundskräck (hundfobi) varit mycket rädd för polisens hundar, vilka befann sig i polisbilen. HovR:en fann det styrkt att mannen led av hundfobi och konstaterade att hans sinness tillstånd närmast var att beteckna som ”tillfällig sinnesförvirring”. Rätten uttalade därefter att en tillfällig sinnesförvirring av detta slag inte kunde frita gärningsmannen från ansvar för brott eftersom han ansågs ha varit medveten om sitt handlande. Mannen ansågs därför ha begått handlingen uppsåtligt.²³³

I förarbetena till brottsbalkens promulgationslag (BrP) har den dåvarande departementschefen uttryckligen riktat kritik mot tanken om att göra en sedvanlig uppsåtsbedömning av tillfälligt sinnesförvirrade personer. Enligt honom skulle de personer som enligt SL gått fria från ansvar p.g.a. tillfällig sinnesförvirring även gå fria vid bedömning i enlighet med BrB.²³⁴ Hans tolkning har, som synes, inte vunnit något synbart stöd i praxis. Mot bakgrund av bl.a. hundfobifallet har det uttalats att det nuvarande rättsläget måste bedömas som osäkert.²³⁵ Så mycket har emellertid ansetts klart att gärningar begångna under påverkan av en tillfällig sinnesförvirring vilken uppkommit utan eget vållande *normalt* inte leder till något straffrättsligt ansvar för gärningsmannen.²³⁶

3.6 Psykotiska tillstånd utlösta av alkohol eller annat berusningsmedel

Inte sällan uppkommer den situationen att en gärningsman befins ha drabbats av en psykisk störning p.g.a. sin alkoholberusning. Som framgått ovan²³⁷ bedöms hans handlande med utgångspunkt i den medvetenhet (insikt och kontroll) som han haft i den aktuella situationen. Om gärningsmannen har

²³² SOU 2002:3, s. 157 f, SOU 1988:7, s. 149 f samt SOU 1996:185, del I, s. 551 f.

Att tillfälligt sinnesförvirrande individer i många fall kommit att fällas till ansvar har kritiserats av Fängelsestraffkommittén, SOU 1988:7. Kommittén har uttalat att det är nödvändigt med en särskild bestämmelse om ansvarsfrihet i 24 kap. BrB för att tillgodose de tillfälligt sinnesförvirrades skydd. Straffansvarsutredningen föreslog i sitt betänkande, Straffansvarets gränser, att tillfällig sinnesförvirring skulle regleras i en tillräknelighetsbestämmelse på motsvarande sätt som man föreslog skulle gälla för allvarlig psykisk störning, se SOU 1996:185, del I, s. 558.

²³³ RH 1995:150.

²³⁴ Prop. 1964:10, s. 107.

²³⁵ SOU 2002:3, s. 157 f samt SOU 1988:7, s. 149 f.

²³⁶ SOU 2002:3, s. 158 med vidare hänvisning till NJA 1969 s. 401 och RH 1993:80. Se även SOU 2002:3, s. 438.

²³⁷ Se avsnitt 3.3.

agerat med en tillräcklig grad av medvetenhet kommer han att kunna dömas till ansvar för brottet. Om det däremot inte går att fastställa att gärningsmannen har uppvisat en tillräcklig grad av medvetenhet måste domstolen övergå till att göra en bedömning av huruvida ruset är att betrakta som självförvållat eller inte.

Utgångspunkten är att den som genom *självförvållat rus* (eller p.g.a. annat eget vållande tillfälligt blivit från sina sinnens fulla bruk) begått en brottslig gärning inte skall kunna gå fri med stöd av bestämmelsen i 1 kap. 2 § andra stycket BrB.²³⁸ Särskilt problematisk syns dock frågan bli om den tilltalade har berusat sig på alkohol (eller annat drog) och därefter *som en följd av berusningen* drabbas av en allvarlig psykisk störning. Av praxis framgår att den som kan visa att han *inte hade kunnat förvänta sig att drabbas* av en allvarlig psykisk störning (eller på annat sätt reagera mycket avvikande på alkohol/annat berusningsmedel) när han berusade sig i och för sig är ansvarig för att ha vållat sitt rus – men inte den därpå följande psykiska störningen. Den psykiska störningen är då nämligen inte att betrakta som självförvållad. Gärningsmannen har i ett sådant fall kunnat frikännas från ansvar:

En man stod åtalad för bl.a. grov misshandel och grovt olaga hot av sin hustru under en fest i den gemensamma bostaden. Mannen hade under viss alkoholpåverkan²³⁹ tagit tag i hustruns huvud och dragit ner henne på golvet varefter han dunkat hennes huvud mot golvet flera gånger. Därefter hade han gett kvinnan ett slag i ansiktet. Sedan kvinnan flytt med de gemensamma barnen till en grannfastighet förföljde mannen dem dit. Han hade då beväpnat sig med en kraftig kökskniv och med kniven höjd som till hugg närmade sig hustrun och barnen samtidigt som han skrek att han skulle döda henne. HovR:en fann att mannen hade lidit av en reaktiv psykos vid gärningstillfället. Psykosen, som var att betrakta som en allvarlig psykisk störning, hade orsakats av bl.a. stress, sömnbrist och uttrötning i kombination med alkoholpåverkan. HovR:en uttalade att mannen, som tidigare var ostraffad, inte tidigare hade visat benägenhet att bli aggressiv efter alkoholförtäring och att han vid det aktuella tillfället agerat ”på ett för honom personlighetsfrämmande sätt”. HovR:en tillade att det *inte kunde ansett vara visat att mannen hade varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han kunde anses ha begått gärningarna uppsåtligen*. Åtalet lämnades därför utan bifall. (TR:en hade tidigare gjort samma bedömning och frikänt mannen.)²⁴⁰

I ett fall från Svea HovR valde domstolen att konstatera att den tilltalade ”utan eget vållande kommit i ett sådant tillstånd att han vid körningen inte varit medveten om sitt handlande”:

En man åtalades för grov vårdslöshet i trafik och grovt rattfylleri. Mannen förnekade gärningarna under påståendet att han befunnit sig i någon form av patologiskt eller annat komplicerat rus. Han uppgav att han trots den relativt höga alkoholhalten i blodet enbart hade konsumerat alkohol motsvarande ”två rejåla supar”. Mannen, som varannan dag intog antabus, kunde inte erinra sig huruvida han tagit antabus den aktuella dagen. Han hade heller inga minnen av att han hade kört bil. HovR:en fann att mannen frivilligt intagit alkoholen men tillade, utan närmare motivering, att han

²³⁸ Huruvida 1 kap. 2 § andra stycket BrB är tillämplig eller inte när det gäller någon som inte själv vållat sin egen psykiska störning verkar det råda delade meningar om, se t.ex. Jareborg, N., (1994), s. 259 f. En psykisk störning anses enligt vissa inte vara att likna vid en ”tillfällig sinnesförvirring” vilket är vad som omtalas i 1 kap. 2 § andra stycket BrB, se SOU 1996:185, del I, s. 511. För en uppfattning som syns avvikande från detta, se Asp, P., (2001), s. 935 f.

²³⁹ Hur stora mängder alkohol mannen förtärt syns vara något oklart. Vid TR:en uppgav mannen att han under festen druckit tre till fyra snapsar à 4 cl och fem till sju flaskor starköl. Han uppgav även att han tagit ”många” tabletter av märket Treo mot sin huvudvärk. I HovR:en tonade han ned sin alkoholförtäring.

²⁴⁰ Mål nr. B 80-98 och mål nr. B 880-96. (Min kursivering.)

trots detta hade förlorat medvetenheten om sina handlingar utan eget vållande. Eftersom han inte ansågs ha agerat uppsåtligen ogillades åtalet för såväl vårdslöshet i trafik som för rattonykterhet.²⁴¹

I det senare fallet syns HovR inte uttryckligen ha utrett frågan om den tilltalade tidigare hade reagerat med minnesluckor vid alkoholintag. Utgången i de två fallen ovan syns dock ligga helt i linje med vad som uttalats i doktrinen²⁴²; i det fall där en gärningsman inte tidigare har fått några som helst indikationer på att han skulle reagera mycket avvikande vid alkoholberusning skall han frikännas.²⁴³ Avgörande blir således vad gärningsmannen bort känna till (haft anledning att anta) om sin kommande alkoholreaktion. Vid denna bedömning får stor hänsyn tas till hur den tilltalade *tidigare har reagerat* på alkohol.²⁴⁴ Den som tidigare har reagerat avvikande på alkohol får anses ha gjort ett medvetet risktagande när han återigen berusat sig. Han kan då påstås ha självförvållat inte bara sin berusning utan även sin allvarliga psykiska störning (*självförvållad psykisk störning*) och han får således svara för dess konsekvenser. Som ett exempel på detta kan nämnas NJA 1995 s. 48:

Den berusade fänriken Flink sköt år 1994 ihjäl fem kvinnor och skottskadade ytterligare en kvinna genom att avlossa minst 21 skott med en automatkarbin mot dem när de befann sig i ett parkområde vid lasarettet i Falun. Några minuter senare avlossade han minst 27 skott mot två män med följd att männen dog. Därefter avlossade han minst tre skott mot två polismän som försökt ingripa mot honom. Samtliga de sju personer som han dödade var för honom okända. Åklagaren väckte åtal för mord respektive försök till mord. Flink förklarade att han p.g.a. minnesförlust varken kunde erkänna eller förneka vissa av gärningarna.

TR:en ansåg att Flink inte kunde anses ha begått brotten under inflytande av en allvarlig psykisk störning. Vidare ansåg TR:en att Flink inte heller vid tiden för domstolsförhandlingen led av en allvarlig psykisk störning. TR:en dömde honom för mord och försök till mord till fängelse i 14 år. HovR:en anslöt sig till TR:ens ansvarsbedömning men ändrade TR:ens domslut till fängelse på livstid. HD fastställde HovR:ens domslut. HD menade att Flink var allvarligt psykiskt störd när han hämtade sitt automatvapen och sköt ner nattvandrarerna och att han då befann sig i ett tillstånd av psykotisk karaktär, utlöst av kraftig berusning. Eftersom Flink *vid tidigare tillfällen* hade reagerat aggressivt under alkoholpåverkan ansåg HD att han inte kunde gå fri från ansvar och att det inte förelåg något hinder mot att döma honom till fängelse.²⁴⁵

HD angav inte uttryckligen i sina ”ursprungliga domskäl”²⁴⁶ att Flinks allvarliga psykiska störning var självförvållad. Rättsfallet måste dock tolkas på detta sätt med hänsyn till vad HD uttalar i ett senare rättsfall, NJA 2001 s. 899.²⁴⁷ HD anger i detta senare fall att Flink före den aktuella händelsen hade ”fått indikationer på att han vid rus kunde reagera på ett aggressivt och avvikande sätt”.

²⁴¹ RH 1981:176.

²⁴² Asp, P., (2001), s. 935 f.

²⁴³ A. a. s. 935 f. Se även Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 137.

²⁴⁴ Straffansvarsutredningen säger i sitt betänkande, SOU 1996:185, del I, s. 172, att det för att en allvarligt psykisk störning skall anses vara självförvållad, åtminstone de lege ferenda, krävs att gärningsmannen har *skälig anledning att anta* att han vid ett visst handlande, t.ex. användning av droger, kan komma i ett sådant psykiskt tillstånd som medför att han agerar våldsamt eller på annat sätt avvikande. Exakt vilken grad av medvetenhet som idag krävs från gärningsmannens sida får dock anses vara oklart.

²⁴⁵ Tilläggas bör att den medicinska expertisen var oeniga i frågan om huruvida Flink hade en hjärnskada som kunde anses ha inverkat på hans agerande.

Referatet baseras på en ”samläsning” av domskälen i NJA 1995 s. 48 och NJA 2001 s. 899.

²⁴⁶ Domskälen i NJA 1995 s. 48.

²⁴⁷ För mer om NJA 2001 s. 899 och ”Flink-fallet”, se avsnitt 4.3.3.

Mot bakgrund av vad som redovisats ovan syns det anmärkningsvärt att varken HovR:en över Skåne och Blekinge eller HD klart övervägt att helt fria en man som inte tidigare hade reagerat avvikande på alkohol. HovR:en konstaterade i sin dom att ”alternativen” var att lämna den tilltalade fri från påföljd, att utdöma villkorlig dom eller att bestämma påföljden till skyddstillsyn. Såväl HovR:en som HD valde skyddstillsyn och dagsböter som påföljd:

En man stod åtalad för bl.a. grov misshandel och grov våldtäkt. Mannen, som under den aktuella kvällen druckit alkohol, hade inga eller enbart fragmentariska minnen av kvällen. Rättspsykiatrisk expertis konstaterade att han hade begått gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning, patologiskt rus, (ett alkoholbetingat psykotiskt tillstånd med hallucinationer) men att han vid domstillfället inte längre led av någon allvarlig psykisk störning. Eftersom mannen, *till skillnad från Flink inte tidigare hade uppvisat någon alkoholulöst psykotisk, eller starkt avvikande reaktion och heller inte kunnat förutse att han skulle kunna reagera på ett sådant sätt vid berusning* ansåg HD att det förelåg fängelseförbud. HD konstaterade också att några förutsättningar för att döma honom till rättspsykiatrisk vård inte förelåg. Mannen dömdes till skyddstillsyn med särskild föreskrift om att han skulle underkasta sig psykiatrisk behandling enligt kriminalvårdens bestämmande. Han ådömdes även dagsböter.²⁴⁸

Det måste anses oklart varför någon frikännande dom inte kunde komma ifråga för den tilltalade mannen.

I SvJT 1978 ref. s. 49 ansåg domstolen att den tilltalade själv hade försatt sig i det tillstånd under vilket han begått de brottsliga gärningarna:

En man stod åtalad för misshandel och grovt hemfridsbrott. Mannen förklarade att han inte hade något minne av händelserna och att han därför varken kunde erkänna eller förneka dem. Vidare gjorde han gällande att han lidit av patologiskt rus och att han i den aktuella situationen saknat uppsåt. I målet förekom utredning som stödde mannens påstående om att han begått gärningarna i ett kortvarigt psykotiskt tillstånd av övergående karaktär. Något patologiskt rus i egentlig mening kunde dock inte anses ha förelegat. TR:en biföll åtalet utan att lämna någon utförlig motivering i uppsåtsfrågan. Eftersom den tilltalade enligt TR:en saknade behov av vård förklarades han dock vara fri från påföljd. Även i HovR:en fälldes mannen till ansvar. HovR:en fann att han *genom eget vållande hade försatt sig i det tillstånd under vilket han begått gärningarna*. Vidare ansåg HovR:en att det saknade betydelse för ansvarsfrågan om tillståndet var att anse som patologiskt rus eller om den tilltalade på annat sätt, helt eller delvis p.g.a. alkoholberusning, kommit ur sina sinnens fulla bruk. Slutligen anförde HovR:en att den tilltalade enligt 1 kap. 2 § andra stycket BrB var ansvarig för de åtalade gärningarna. Fängelseförbud ansågs föreligga. HovR:en dömde mannen till skyddstillsyn med föreskrift om öppen psykiatrisk vård.²⁴⁹

Domstolen verkar ha fört ett slags riskresonemang när den drog slutsatsen att mannen bort inse att han kunnat bli aggressiv. Ett sådant risktagande tillmätte också Svea HovR betydelse i följande fall:

En man, som aldrig tidigare hade uppvisat några våldstendenser, riktade under påverkan av en allvarlig psykisk störning flera knivhugg mot ordningsvakter på en restaurang. Mannens agerande betraktades av HovR:en som helt oväntat och ”fullständigt personlighetsfrämmande”. Den tilltalade kunde varken förneka eller erkänna gärningen eftersom han varit så berusad att han inte mindes händelsen. Han hade dygnet före sitt intag av alkohol avstått från de starka läkemedel som han i vanliga fall tog p.g.a. sina ryggsmärtor. Att mannen gjort ett så kortvarigt uppehåll från sin starka medicinering innan det att han börjat dricka alkohol ansåg HovR:en utgöra ett ”allvarligt

²⁴⁸ NJA 2001 s. 899.

²⁴⁹ (Min kursivering.) (Noteras bör att detta rättsfall härrör från tiden före 1991 års reform.) Fallet har kritiserats av Jareborg, N., (2002), s. 341 och av Strömmerstedt, M., (1987), s. 129 ff.

risktagande”. HovR:en ansåg bl.a. mot denna bakgrund att mannen haft uppsåt till sitt handlande under ruset. Den rättspsykiatriska utredningen visade att den tilltalade begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning men att han inte längre led av en sådan störning. Fängelseförbud enligt 30 kap. 6 § BrB ansågs föreligga. Något behov av rättspsykiatrisk vård eller något övervakarbehov ansågs inte föreligga. Svea HovR dömde mannen för försök till grov misshandel till villkorlig dom med böter.²⁵⁰

Avgörande för den fällande domen syns i detta fall ha varit att den tilltalade ansågs ha gjort ett allvarligt risktagande genom att inta alkohol och tabletter i nära anslutning till varandra. Domstolen ansåg då gärningsmannen vara ansvarig för sina handlingar under den alkoholutlösta allvarliga psykiska störningen. Det ansågs dock, vilket närmare kommer att behandlas i avsnitt 4.3.3, föreligga förbud mot att döma mannen till fängelse.

3.7 Särskilt om patologiskt rus

Begreppet allvarlig psykisk störning innefattar, som tidigare framgått, alla typer av psykotiska tillstånd (d.v.s. tillstånd med bristande realitetsvärdering som yttrar sig i förvirring, hallucinationer, vanföreställningar eller tankestörningar). Det psykotiska tillståndet skall i princip anses vara en allvarlig psykisk störning oberoende av vilken orsaksfaktor som frambringat tillståndet ifråga. Det psykotiska tillståndets längd har heller ingen betydelse.²⁵¹

Från den typiska russionen, där gärningsmannen agerat under inflytande av en större mängd alkohol, skall skiljas det fall då gärningsmannen handlat under inflytande av s.k. patologiskt rus. Det patologiska ruset är ett kortvarigt psykotiskt tillstånd och därmed en allvarlig psykisk störning.²⁵² Patologiska rus bedöms vara mycket sällsynta företeelser.²⁵³ Ruset kännetecknas av en stark överreaktion (patologisk reaktion) vid en mycket måttlig, medveten alkoholförtäring.²⁵⁴ Ibland benämns patologiskt rus ”komplicerat rus”²⁵⁵, ”avvikande alkoholreaktion med konfusion”²⁵⁶ eller ”idiosynkratiskt rus”²⁵⁷. Patologiskt rus räknas som en form av toxisk psykos (förgiftningspsykos).²⁵⁸

²⁵⁰ Mål B 2180-03.

²⁵¹ SOU 1996:185, del I, s. 509 ff med vidare hänvisning till Socialstyrelsens Rättsliga Råd.

I rättspraxis finns, enligt denna SOU, dock fall där klara psykotiska tillstånd inte har bedömts som allvarliga psykiska störningar p.g.a. att störningen haft sin orsak i alkohol eller någon annan drog.

²⁵² Se t.ex. RH 2001:38 och NJA 2001 s. 899. Se även SOU 1996:185, del I, s. 553.

²⁵³ Se yttrande från professor Bengt Jansson i Socialstyrelsens rättsliga råd i NJA 1995 s. 48 (TR-domen).

²⁵⁴ Jareborg, N., (2002), s. 340 f.

Se not 264 för annan uppfattning angående mängden alkohol.

²⁵⁵ NJA 1978 s. 244.

²⁵⁶ RH 2001:38.

²⁵⁷ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 294 f.

²⁵⁸ SOU 1996:185, del I, s. 511.

Den påverkade uppvisar ett helt omdömeslöst och personlighetsfrämmande agerande. Ofta minns individen efter ruset inte vad han gjort under rusets inverkan.²⁵⁹

Det råder idag delade meningar om patologiskt rus existerar som medicinsk diagnos.²⁶⁰ Termen patologiskt rus anses ibland vara föråldrad. Som juridiskt begrepp är termen dock alltså betydelsefull. Följande kriterier för diagnosen har uppställts i viss litteratur:²⁶¹

- Minnesförlust föreligger för tiden för brottet, fastän minnesfragment eller drömmande upplevelser kan förekomma.
- Den patologiskt berusade har druckit en förhållandevis liten mängd alkohol, men han har druckit starksprit.²⁶²
- Den berusades uppträdande skiljer sig från hans vanliga uppträdande, inklusive hans vanliga uppträdande under rus. Ofta ses ett våldsamt och fullständigt överraskande, jagfrämmande beteende.
- Det patologiska ruset varar från endast några minuter till som högst 15 minuter och följs av djup sömn vid gränsen till medvetlöshet.
- Andra har ofta inte lagt märke till att den patologiskt berusade varit drucken.
- En tid av stress, såsom utmattning, infektionssjukdom eller psykisk påfrestning, har föregått det patologiska ruset.

Med sin plötsliga debut liknas det patologiska ruset ibland vid ett epileptiskt anfall.²⁶³ Vissa syns hävda att en av de avgörande faktorerna för ett patologiskt rus förelegat är att den konsumerade mängden alkohol inte varit särskilt stor. Alla syns dock inte vara av denna åsikt.²⁶⁴

Enligt tidigare svensk rätt betraktades patologiskt rus som en akut sinnessjukdom vilket enligt SL medförde straffrihet.²⁶⁵ I likhet med vad som gäller vid alla former av psykiska störningar utesluter inte ett patologiskt rus idag att gärningsmannen har haft uppsåt till brottslig gärning. Detta illustreras även av praxis; en man dömdes för rattfylleri, grov vårdslöshet i trafik och grovt vållande till annans död trots att han vid gärningarnas begående ansågs ha varit i ett tillstånd av patologiskt rus.²⁶⁶

²⁵⁹ Jareborg, N., (2002), s. 340 f.

²⁶⁰ I SOU 1996:185, del I, s. 501 påstås att diagnosen försvunnit. Av viss medicinsk litteratur syns dock termen alltså användas, se Lidberg, L. (red.), (2000), s. 294. Se dock Levander, S., (2000), s. 5512 där det framgår att diagnosen patologiskt rus inte längre är en del av diagnossystemet DSM-IV-R.

²⁶¹ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 294.

²⁶² I SOU 1996:185, del I, s. 509 ff görs gällande att även gifter utöver alkohol och narkotika kan utlösa toxiska psykoser.

²⁶³ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 294 f.

²⁶⁴ Beträffande mängden alkohol finns det de som hävdar att patologiskt rus också kan uppträda i samband med konsumtion av en avsevärd mängd alkohol, se Strömmerstedt, M., (1987), s. 124. Att patologiskt rus kan uppträda efter ett relativt stort alkoholintag kan sägas bekräftas av att HD i fallet NJA 2001 s. 899 funnit att en man som druckit ett par glas Jägermeister och minst 10 flaskor starköl ändå befunnit sig i patologiskt rus.

²⁶⁵ För skiftande bedömningar under SL:s levnad, se SOU 1996:185, del I, s. 511.

²⁶⁶ NJA 1968 s. 471.

För kritik av HD:s bedömning av detta fall, se Strömmerstedt, M., (1987), s. 135.

Se även Fängelsestraffkommitténs uttalande i sitt slutbetänkande, SOU 1988:7 s. 161, att man inte kan räkna med att kravet på uppsåt undantar alla dem som varit tillfälligt sinnesförvirrade från ansvar.

En sedvanlig uppsåtsbedömning görs således även i det fall där gärningsmannen lidit av patologiskt rus vid gärningstillfället. Om gärningsmannen anses ha varit i tillräckligt hög grad medveten om sitt handlande kan domstolen konstatera att han har agerat med uppsåt och stanna vid detta konstaterande. Den tilltalade kommer då att kunna fällas för sitt brott. HD har i NJA 2001 s. 899 i enlighet härmed fällt en individ till ansvar med hänvisning till att denne (som inte själv vållat sitt rus) i tillräckligt hög grad hade varit medveten om sitt agerande:

En man stod åtalad för bl.a. grov misshandel, olaga hot och grov våldtäkt. Mannen uppgav att han på morgonen den aktuella dagen avslutat sitt skiftarbete. Därefter hade han sovit cirka två timmar. Efter detta utträttade han en del ärenden; bl.a. inhandlade han åtta flaskor starköl och en flaska Jägermeister. På eftermiddagen drack han ett par glas Jägermeister och begav sig därefter till en arbetskamrat. Hos honom drack han en flaska öl. De gick vidare till en annan kamrat och hos denne drack mannen resten av sin inköpta öl. Sent på kvällen begav sig sällskapet till en restaurang och därefter till ännu en. På vartdera stället drack mannen någon öl. Efter det att sällskapet gått vidare till en dartklubb saknade mannen minnesbilder. Mannen uppgav att han aldrig tidigare blivit aggressiv av alkohol. Han medgav dock att det tidigare hänt att han drabbats av minnesförlust efter kraftig alkoholförtäring. Den rättspsykiatriska utredningen visade att mannen lidit av ett alkoholbetingat psykotiskt tillstånd med hallucinationer (patologiskt rus) när han begick gärningarna. Han led dock inte längre av någon allvarlig psykisk störning vid tiden för domen. Mannen dömdes av såväl TR som HovR för de åtalade gärningarna. HD uttalade att den tilltalade till *skillnad från Flink* inte tidigare hade råkat i något liknande tillstånd i samband med alkoholkonsumtion och det får anses att han inte hade någon anledning att räkna med en sådan effekt av denna. Hans psykotiska tillstånd kunde därför inte anses vara självförvållat. Fängelseförbudet ansågs därför vara tillämpligt. Den tilltalade kunde inte dömas till vare sig fängelse eller överlämnande till rättspsykiatrisk vård.” Mannen dömdes därför till skyddstillsyn med särskild föreskrift om att han skulle underkasta sig psykiatrisk behandling enligt kriminalvårdens bestämmande. Han dömdes även till dagsböter.

HD kom, som framgår i referatet ovan, först i sin påföljdsbestämning att beakta att ruset inte var självförvållat.²⁶⁷

Likt vad som gäller vid psykotiska tillstånd vilka utlösts av alkohol eller annat berusningsmedel torde domstolen således initialt göra en bedömning av om gärningsmannen i tillräckligt hög grad varit medveten om situationen och om han haft möjlighet att agera på ett annat, laglydigt, sätt. Om gärningsmannen befinns ha saknat detta medvetande får domstolen gå vidare och utreda om gärningsmannen tidigare har reagerat patologiskt på det i målet aktuella berusningsmedlet. Om han inte tidigare har reagerat patologiskt (eller på annat sätt starkt avvikande) skall han frikännas; i annat fall skall han dömas till ansvar för gärningen. F.d. professorn i allmän rättslära och straffrätt Nils Jareborg menar att vanliga regler om uppsåt och oaktsamhet skall gälla i det fall där en gärningsman självförvållat sitt patologiska rus.²⁶⁸ Huruvida Jareborg med detta anser att en gärningsman som tidigare har upplevt patologiska rus skall kunna gå fri från ansvar när han än en gång orsakar ett patologiskt rus med fullständig medvetandeförlust som följd får anses vara oklart. Det får också anses

För ett fall, som dock inte berörde patologiskt rus men allvarlig psykisk störning, där en man frikändes från att ha begått trafikbrott trots att han enligt HovR:ens bedömning varit medveten om att han kört bil och fört denna på fel körbana, se RH 1994:78.

²⁶⁷ För mer om detta, se avsnitt 4.3.3.

²⁶⁸ Jareborg, N., (2002), s. 340 f och Lidberg, L. (red.), (2000), s. 293.

vara oklart på vilket sätt en uppsåtsbedömning, i enlighet med Jareborgs åsikt, skulle kunna göras i en sådan situation och på vilket sätt en sådan gärningsman då skulle bedömas straffrättsligt.

4 Påföljdsregleringen av psykiskt stördas handlingar

4.1 Allmänt

”Alla människor, som leva i ett samhälle, friska och sjuka, normala och abnormalt, äro i lika hög grad ansvariga inför samhället för sina handlingar, i den mån dessa handlingar angripa samhällliga intressen. Psykiska undantagstillstånd äro med hänsyn till den sociala ansvarigheten av betydelse endast så till vida, att de böra beaktas vid valet av samhällets skyddsreaktioner, för att dessa må ernå största möjliga ändamålsenlighet.”²⁶⁹

Olof Kinberg (1873-1960)

Enligt BrB skall alla lagöverträdare, såväl psykiskt friska som psykiskt sjuka, underkastas påföljd. ”Straffrihet” existerar som huvudregel inte. Domstolen har dock en möjlighet att sätta ner straffet om brottet begåtts under påverkan av en psykisk störning (29 kap. 3 § BrB) och den som begått brott under påverkan av allvarlig psykisk störning får inte av domstolen dömas till fängelse (30 kap. 6 § BrB). Några särskilda regler om böter, villkorlig dom och skyddstillsyn för psykiskt störda lagöverträdare finns däremot inte. För dessa påföljder gäller alltså de allmänna reglerna. Domstolen har en möjlighet att döma vissa psykiskt störda till rättspsykiatrisk vård (31 kap. 3 § BrB). Det är emellertid inte möjligt att förena en dom på rättspsykiatrisk vård med en dom på skyddstillsyn eller villkorlig dom. Även om psykiskt störda lagöverträdare i princip inte åtnjuter straffrihet har domstolen i undantagsfall en möjlighet att besluta att psykiskt störda lagöverträdare skall vara fri från påföljd. Som exempel härpå kan nämnas RH 2001:38:

En man avsåg att begå självmord genom att kasta sig ut från en byggnadsställning. Två polismän kom till platsen för att omhänderta honom. När polismännen klättrat upp och kom mot honom för att gripa honom utdelade han flera sparkar och slag mot polismännen för att dels komma loss, dels för att knuffa ned dem från byggnadsställningen. Den tilltalade ansågs ha begått brottet under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Störningen som hade utlösts av alkohol kvarstod inte vid domstillfället. HovR:en konstaterade att mannen varken kunde dömas till fängelse eller vård. Då inte heller någon annan påföljd bedömdes vara lämplig förklarades mannen vara fri från påföljd.

Trots utgången i fallet ovan anses huvudregeln vara att någon av de lagreglerade påföljderna skall utdömas. Det torde endast vara i ett fåtal fall som det inte finns tillräckliga skäl för att ådöma någon påföljd och där domstolen, likt detta fall, har en möjlighet att förklara den tilltalade fri från påföljd.²⁷⁰

Förutom domstolens möjlighet att förklara den tilltalade fri från påföljd finns, som ovan sagts, en möjlighet att finna att den psykiskt störde lagöverträdaren inte får dömas till fängelse. Såväl institutet fri

²⁶⁹ Kinberg, O., (1914) s. 176. (Min kursivering.)

²⁷⁰ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 48.

från påföljd som fängelseförbudet kan sägas vara kvarlevor från den tid då tillräknelighetsläran gällde.²⁷¹ Man kan säga att tillräknelighetsläran i svensk rätt genom BrB:s inträde överflyttades från ansvarsledet till påföljdsledet.²⁷²

4.2 Förmildrande omständigheter/strafflindring

Som framgått ovan krävs som utgångspunkt att den tilltalade haft och/eller har en psykisk störning som är av allvarligt slag för att denna skall kunna påverka domstolens påföljdsval. Även om gärningsmannens sinnestillstånd varit sådant att det inte kan sägas ha varit tal om en allvarlig psykisk störning kan hans sinnestillstånd dock tillmätas betydelse vid domstolens bedömning av gärningens straffvärde. Så var fallet i NJA 1994 s. 310:

En man stod åtalad för mord på sin sambo. Mannen, som erkände gärningen, befanns ha begått gärningen under påverkan av en psykisk störning. Den psykiska störningen, som kvarstod vid tiden för domstillfället, var dock inte att betrakta som en allvarlig sådan. Rätten tog fasta på att brottet hade begåtts under påverkan av en psykisk störning och bestämde påföljden till ett tidsbestämt fängelsestraff istället för fängelse på livstid.

Brottets straffvärde påverkas bl.a. av i vilken utsträckning som gärningsmannen kan sägas vara ansvarig för sin handling.²⁷³ I 29 kap. 3 § första stycket BrB redovisas vissa förmildrande omständigheter vilka kan påverka brottets straffvärde. I paragrafens andra punkt sägs att såsom förmildrande omständighet vid bedömningen av straffvärdet särskilt skall beaktas om den tilltalade till följd av ”psykisk störning eller sinnesrörelse eller av annan orsak haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande”.²⁷⁴ Noteras bör att begreppet psykisk störning även innefattar psykiskt utvecklingsstörda och andra med liknande intellektuella funktionsnedsättningar.²⁷⁵ Det krävs inte att störningen är av något kvalificerat slag. Hur framträdande störningen måste vara för att kunna beaktas som en förmildrande omständighet vid bedömningen av brottets straffvärde har ansetts måst avgöras från fall till fall.²⁷⁶ I motiven sägs dock att störningen måste vara ”påtaglig” för att påverka straffvärdebedömningen.²⁷⁷ Även om det inte uppställts något krav på att den psykiska störningen i sig måste vara allvarlig förutsätts att störningen orsakat en starkt nedsatt förmåga hos individen att kontrollera sitt handlande.²⁷⁸

²⁷¹ A.a. blad 41.

²⁷² SOU 2002:3, s. 166.

²⁷³ Prop. 1990/91:58, s. 458.

²⁷⁴ Beträffande begreppet ”psykisk störning” användes tidigare begreppet ”själslig abnormitet”, se Berg, U. m.fl., 29:3, blad 30.

²⁷⁵ A.a. blad 30 med hänvisning till 1 § LSS. Se även prop. 1990/91:58, s. 530.

²⁷⁶ Berg, U. m.fl., 29:3, blad 30.

²⁷⁷ Prop. 1990/91:58, s. 530.

²⁷⁸ Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 117.

I förarbetena har också uttalats att bestämmelsen om strafflindring är tillämplig även i de fall där gärningsmannen inte längre vid domstillfället lider av en psykisk störning.²⁷⁹ Strafflindring kan alltså komma ifråga även om en psykiskt sjuk gärningsman helt eller delvis har tillfrisknat vid domstillfället.²⁸⁰ Det bör också tilläggas att det förekommit fall där HD visserligen beaktat bestämmelsen i sin straffmätning, men ändå utdömt lagens strängaste straff. Så skedde t.ex. i det tidigare behandlade rättsfallet NJA 1995 s. 48:

En berusad fänrik (Flink) sköt ihjäl fem kvinnor. Han skottsbadade ytterligare en kvinna genom att avlossa minst 21 skott med en automatkarbin mot dem när de befann sig i ett parkområde vid lasarettet i Falun. Några minuter senare avlossade han minst 27 skott mot två män med följd att två män dog. Därefter avlossade han minst tre skott mot två polismän som försökt ingripa mot honom. Åklagaren väckte åtal för mord respektive försök till mord. HD menade att Flink var allvarligt psykiskt störd när han hämtade sitt automatvapen och sköt ner sina offer. Han befann sig då i ett tillstånd av psykotisk karaktär, utlöst av kraftig berusning. HD ansåg att det inte fanns något hinder mot att döma honom till fängelse. HD uttalade vidare, angående 29 kap. 3 § först stycket BrB, att det förhållandet att Flink till följd av sitt psykosartade tillstånd fick förutsättas ha haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande utgjorde en omständighet som skulle beaktas som mildrande vid bedömningen av straffvärdet. Trots detta resonemang ansåg HD att det inte var möjligt att för en brottslighet som omfattade sju mord och tre mordförsök tillämpa annan fängelsepåföljd än fängelse på livstid.²⁸¹

Med begreppet ”sinnesrörelse” avses i 29 kap. 3 § BrB tillfällig depression eller stark upprördhet. Den som exempelvis p.g.a. personliga bekymmer begår en för honom i normala fall främmande handling har möjlighet att få detta beaktat vid påföljdsbestämningen.²⁸² I praxis finns exempel på att domstolen beaktat att de tilltalade varit chockade och rädda vid brottet.²⁸³ Stark sinnesrörelse som kan uppstå efter provokation är dock inte tänkt att omfattas av bestämmelsens andra punkt.²⁸⁴

Med begreppet ”annan orsak” åsyftas exempelvis tillstånd som extrem trötthet, fysisk utmattning eller hög feber.²⁸⁵ Normalt krävs att gärningsmannen hamnat i situationen ifråga utan eget vållande. Detta innebär att extrem trötthet normalt inte kan föranleda mildare straff för den som exempelvis i ett självförvållat uttröttat tillstånd fört ett fordon och då orsakat en trafikolycka. Noteras bör att en gärningsman som varit självförvållat berusad och begått brott under denna berusning skall bedömas på vanligt sätt och således inte omfattas av bestämmelsen i 29 kap. 3 § BrB.

²⁷⁹ Prop. 1990/91:58, s. 530.

²⁸⁰ Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 117.

²⁸¹ Tilläggas bör att den medicinska expertisen var oeniga i frågan om huruvida Flink hade en hjärnskada som kunde anses ha inverkat på hans agerande.

För ett fall där HovR kom fram till att strafflindring inte borde komma ifråga eftersom den tilltalade inte haft någon sådan nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande, se RH 1989:90.

²⁸² Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 117.

²⁸³ NJA 1996 s. 93.

²⁸⁴ Stark sinnesrörelse som orsakats av provokation kan dock omfattas av första punkten i 29 kap. 3 § BrB, se Berg, U. m.fl., 29:3, blad 30-31.

²⁸⁵ Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 117 och Berg, U. m.fl., 29:3, blad 31.

Enligt andra stycket i 29 kap. 3 § BrB får rätten, om det är påkallat med hänsyn till brottets straffvärde, döma till lindrigare straff än vad som är föreskrivet för brottet i fråga.²⁸⁶ Liksom fängelseförbudet är bestämmelsen endast tillämplig när det föreligger ett kausalsamband mellan den psykiska störningen och det aktuella brottet. I likhet med fängelseförbudet är, som tidigare nämnts, tillämpning av bestämmelsen möjlig även om den tilltalade är psykiskt återställd vid domstillfället.²⁸⁷

4.3 Fängelseförbudet

4.3.1 Allmänt

I 30 kap. 6 § BrB återfinns idag det s.k. fängelseförbudet. Detta förbud kan, som tidigare sagts, ses som en rest från den tid då tillräknelighetsläran tillämpades i svensk rätt. Stadgandet fick sin nuvarande utformning genom 1991 års reform.

30 kap. 6 § BrB Den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning får inte dömas till fängelse. Om rätten i ett sådant fall finner att inte heller någon annan påföljd bör ådömas, skall den tilltalade vara fri från påföljd.²⁸⁸

Förbudet innebär att den som har begått ett brott under påverkan av en allvarligt psykisk störning inte får dömas till fängelse. För att fängelseförbudet skall bli tillämpligt krävs att det föreligger ett orsakssamband mellan störningen och brottet.²⁸⁹ Den tilltalade skall, enligt samma lagrum, vara fri från påföljd om inte rätten finner att någon annan påföljd bör ådömas honom.²⁹⁰

Följderna av fängelseförbudet är således främst två; rätten är i vissa fall dels tvungen att avstå från att utdöma fängelse, dels tvungen att helt avstå från att utdöma någon påföljd överhuvudtaget. Även om fängelseförbudet inte hindrar påföljder såsom skyddstillsyn och villkorlig dom är det emellertid inte alltid säkert att det föreligger förutsättningar för dessa alternativa påföljder. I de fall där

²⁸⁶ Se t.ex. NJA 1985 s. 510, NJA 1989 s. 97 och NJA 1994 s. 310 för exempel på hur mycket en psykisk störning påverkar ett fängelsestraff i mildrande riktning.

²⁸⁷ Prop. 1990/91:58, s. 457 och s. 530.

²⁸⁸ Fängelseförbudet fanns tidigare i 33 kap. 2 § BrB. För denna paragrafs lydelse, se avsnitt 2.2.7.

²⁸⁹ Dåvarande justitieministern framhöll i prop. 1990/91:58 att orsakssamband mellan den psykiska störningen och gärningen har en betydelse, dock en mer begränsad sådan, i frågan om fängelseförbud skall anses föreligga än vad den har i ett system där ett tillräknelighetskrav för straffrättsligt ansvar uppställs, se prop. 1990/91:58, s. 457.

För mer om kausalitetskravet för fängelseförbudet, se avsnitt 4.3.2.

Jämförelsevis kan nämnas att det inte föreligger något kausalitetskrav för att dömas till rättspsykiatrisk vård, se prop. 1990/91:58, s. 456. (För undantag till detta, se avsnitt 4.4.2.)

²⁹⁰ SOU 2002:3, s. 144.

I de fall där en tilltalade dömts till fängelse men där det sedermera uppdagats att han är psykiskt sjuk föreligger grund för resning, se NJA 1991 s. 186. För liknande fall, se HD:s avgörande Lnr:1998C64 och NJA 1994 s. 620. Jämför dock NJA 1996 s. 173.

skyddstillsynen, alternativt den villkorliga domen, i och för sig är möjliga men enligt lag måste förenas med ett s.k. alternativstraff träder fängelseförbudet nämligen omedelbart in och omöjliggör dessa påföljder.²⁹¹ Exempelvis måste såväl skyddstillsyn med samhällstjänst som skyddstillsyn med s.k. kontraktsvård alltid förenas med angivande av ett alternativt fängelsestraff.²⁹² Det är när fängelseförbudet är tillämpligt heller inte möjligt att döma till skyddstillsyn i förening med fängelse i enlighet med 28 kap. 3 § BrB. I debatten om möjligheten att, när det råder fängelseförbud, döma till skyddstillsyn menar vissa att det i praktiken även föreligger hinder mot att döma till skyddstillsyn som inte förenas med något alternativt fängelsestraff eftersom skyddstillsynen i dessa fall inte kan undanröjas till förmån för ett fängelsestraff om den dömda allvarligt skulle åsidosätta sina åligganden i enlighet med skyddstillsynen. Av samma skäl skulle det enligt debattörerna inte heller vara möjligt att döma den tilltalade till villkorlig dom.²⁹³ När domstolen dömt en gärningsman som omfattas av fängelseförbudet till böter förhindrar 30 kap. 6 § BrB även att böterna kan omvandlas till fängelse.²⁹⁴

Att fängelseförbudet inte befinns tillämpligt i ett visst fall innebär inte per automatik att fängelse skall väljas som påföljd.²⁹⁵ Departementschefen har uttalat att det torde röra sig om ett begränsat antal fall där det är möjligt att döma till fängelse samtidigt som förutsättningarna för rättspsykiatrisk vård är uppfyllda.²⁹⁶ Av 30 kap. 4 § BrB framgår att domstolen, vid val av påföljd, skall fästa särskilt avseende vid omständigheter som talar för en lindrigare påföljd än fängelse. I kommentaren till BrB har uttalats att domstolen, vid valet mellan fängelse och rättspsykiatrisk vård, bl.a. skall väga in brottets karaktär och angelägenheten av att vård kommer till stånd. Rätten bör då beakta att den dömdes behov av rättspsykiatrisk vård skall kunna tillgodoses även under verkställigheten av ett eventuellt fängelsestraff.²⁹⁷ Hänsyn skall också tas till den tilltalades intresse av att inte bli underkastad en mera ingripande påföljd än förhållandena påkallar.²⁹⁸ Rättspsykiatrisk vård torde, i jämförelse med fängelse, inte anses vara en lindrigare påföljd. I förarbetena har uttalats att domstolen måste vara försiktig med att ådöma fängelse där det finns anledning att misstänka att den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning.²⁹⁹ I ett massmedialt mycket uppmärksammat mål, det s.k. ”Olsson-fallet”, kom Lunds TR:en dock, anmärkningsvärt nog, till motsatt slutsats med stöd av ett straffvärderesonemang:

En man åtalades för människorov, grov våldtäkt och mord på en 10-årig flicka, samt mord på en 26-årig kvinna. Båda offren hade strypts och misshandlats svårt. TR:en, som fann åtalet styrkt, ansåg att

²⁹¹ SOU 2002:3, s. 217.

²⁹² Se 28 kap 2 a § BrB samt 30 kap 9 § andra stycket tredje punkten BrB i förening med 28 kap 6 a § BrB.

²⁹³ SOU 2002:3, s. 217.

²⁹⁴ 22 § bötesverkställighetslagen (1979:189). När böter ådöms måste det i domen lämnas upplysning om att böterna, i händelse av bristande betalning, inte kan förvandlas till fängelse, se Berg, U. m.fl., 30:6, blad 46.

²⁹⁵ Prop.1990/91:58, s. 531 f.

²⁹⁶ A.a. s. 533.

²⁹⁷ Berg, U. m.fl., 31:3, blad 76.

²⁹⁸ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 48.

²⁹⁹ Bet. 1990/91:JuU34, s. 29. Se även NJA 2004 s. 702.

det i och för sig fanns förutsättningar för att döma till rättspsykiatrisk vård. Domstolen uttalade dock i sina domskäl att det ”med hänsyn till brottens extremt höga straffvärde” inte kunde bli aktuellt med annan påföljd än fängelse på livstid. HovR:en över Skåne och Blekinge kom dock senare att göra en annan påföljdsbedömning än TR:en och dömde mannen till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.³⁰⁰ Målet kom aldrig att prövas av HD.

TR:ens uttalande har kommenterats av straffrättsprofessorn Madeleine Leijonhufvud³⁰¹. Hon uttrycker förvåning över att TR:en så tydligt markerat ståndpunkten att fängelse skulle vara en svårare påföljd än rättspsykiatrisk vård.³⁰² Hon menar att en domstol inte kan välja fängelse framför vård enbart av det skälet att den anser att brottet är särskilt grovt. Om domstolen gör det har den graderat påföljderna fängelse och rättspsykiatrisk vård på ett sätt som lagstiftaren aldrig har avsett.³⁰³

Ett annat fall där fängelseförbudet i och för sig inte är tillämpligt men fängelsepåföljden kan anses vara olämplig gäller de gärningsmän som är psykiskt utvecklingsstörda; eftersom psykisk utvecklingsstörning i sig inte klassas som en allvarlig psykisk störning finns inget formellt hinder mot att döma till fängelse. I förarbetena har emellertid uttalats att fängelse för utvecklingsstörda bör användas med stor försiktighet samt att skyddstillsyn och böter är de påföljder som i första hand bör komma i fråga för denna kategori av lagöverträdare.³⁰⁴

Kortvariga psykotiska tillstånd kan ge upphov till problem vid påföljdsvalet. Om gärningsmannen bedöms ha lidit av en allvarlig psykisk störning gäller i princip fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB (och de övriga påföljdsbegränsningar som detta innebär); se avsnitt 4.3.3 om ”Flink-fallet” för mer om detta.

4.3.2 Kausalitetskrav för fängelseförbudet

För att fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB skall vara tillämpligt krävs dels att gärningsmannen varit allvarligt psykiskt störd vid gärningen, dels att det föreligger kausalitet mellan den allvarliga psykiska störningen och den brottsliga gärningen. Även om gärningsmannen varit störd vid brottstillfället men senare tillfrisknat föreligger ett förbud för domstolen att döma till fängelse.³⁰⁵ Fängelse kan således ådömas den person som visserligen lidit av en allvarlig psykisk störning vid tiden för sitt brott men där det *inte* förelåg något orsakssamband mellan störningen och gärningen. Likaså kan den dömas till

³⁰⁰ Mål nr. B 2592-04 och mål nr. B 1018-05.

Noteras bör att domen inte var enhällig. Nämndemännen i HovR:en anslöt sig till TR:ens bedömning i ansvarsdelen och ville döma till fängelse på livstid. (Min kursivering.)

³⁰¹ Professor i straffrätt vid Stockholms universitet.

³⁰² Ledberg, B., (2005-04-07) och [Okänd], (2005-04-06).

³⁰³ Göransson, A., (2005-04-07).

³⁰⁴ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 40.

³⁰⁵ Leijonhufvud, M. och Wennberg, S., (2001), s. 78.

Jämför 31 kap. 3 § BrB där det uttalas att det är gärningsmannens psykiska tillstånd *vid domstillfället* som är avgörande.

fängelse som drabbats av en allvarlig psykisk störning om denna störning har uppkommit efter gärningen.³⁰⁶ I förarbetena till 1991 års reform uttalas att kausalitetsbedömningen i regel inte bör vara problematisk. Om individen var allvarligt psyksikt störd vid tiden för gärningen torde det ofta vara uppenbart att brottet begåtts under påverkan av störningen. Detta är emellertid inte tillräckligt. För att det skall anses föreligga ett orsakssamband bör det ytterligare, enligt motiven, krävas att det kan antas att störningen haft ett ”avgörande inflytande” på gärningsmannens handlingssätt. Detta senare krav har kritiserats för att göra kausalitetsprövningen vansklig.³⁰⁷ Kausalsambandets existens och utformning har diskuterats åtskilligt i förarbetena.³⁰⁸

När det gäller att avgöra om den tilltalade handlat under inverkan av en allvarlig psykisk störning finns ingen egentlig bevisbörderegeln. Detta får förstås så att det omfattas av domstolens utredningsskyldighet att undersöka huruvida så varit fallet.³⁰⁹ Vid bedömningen av det psykiska tillståndet när brottet begicks kan de yttre omständigheterna vid brottstillfället, t.ex. hur gärningsmannen uppträtt ha betydelse vid sidan av utredningen om förövarens inre tillstånd. Om det framkommer att gärningsmannen var allvarligt psykiskt störd vid brottstillfället, torde man i allmänhet kunna presumera att brottet har begåtts under påverkan av störningen.³¹⁰ När det gäller att utreda huruvida den tilltalade vid tiden för gärningen lidit av en allvarlig psykisk störning och/eller lider av en allvarlig psykisk störning vid domstillfället är det tillräckligt att ”övervägande skäl” talar för att så har varit/är fallet. Det kan således anses råda ett lägre utredningskrav för förekomsten av en allvarlig psykisk störning än för andra omständigheter i målet. HD har, i NJA 2004 s. 702, uttalat följande:

”En utgångspunkt [...] är att, eftersom det rör sig om påföljdsbestämning och inte prövning av skuldfrågan, det inte gäller något sådant beviskrav som uppställs beträffande skuldfrågan. Inte heller kan det anses lämpligt eller ens möjligt att tillämpa någon princip av det slag som brukar betecknas med de latinska uttrycksätten *in dubio pro reo* och *in dubio mitius*, dvs. att det finns en presumtion till förmån för den tilltalade eller för den mildare utgången. En anledning till detta är att det i det enskilda fallet ofta inte går att avgöra vad som är förmånligast för den tilltalade i påföljdsvalet. Härtill kommer att kravet på utredning i princip bör vara detsamma oavsett om det är allvarligt eller ett mindre allvarligt brott. Det som domstolen måste göra är att pröva utredningen och komma fram till om den anser att övervägande skäl talar för att det är frågan om en psykisk störning som är allvarlig. Det är alltså frågan om en överviktsprincip som skall tillämpas. Vid lagstiftningens tillkomst framhölls att domstolen måste vara försiktig med att ådöma fängelse där det finns anledning att misstänka allvarlig psykisk störning (bet. 1990/91:JuU34 s. 29, jfr. Berg m.fl. Brottsbalken s. 30:48) I detta får anses att det inte bör ställas krav som att det – som Riksåklagaren har gjort gällande i målet – tydligt skall framgå av utredningen att det är fråga om en allvarlig psykisk störning.”

³⁰⁶ Berg, U. m.fl., 31:3, blad 75-76.

³⁰⁷ Prop. 1990/91:58, s. 458 f.

³⁰⁸ Berg, U. m.fl., 30:6, blad 42 med vidare hänvisning till SOU 1942:59, s. 834 ff, prop. 1962:10 del C, s. 352, s. 572 och s. 602, SOU 1977:23, s. 259 och s. 267, SOU 1984:64, s. 294 och prop. 1990/91:58, s. 457.

³⁰⁹ Detta får anses följa av HD:s uttalande i NJA 2004 s. 702.

³¹⁰ NJA 2004 s. 702, RH 1994:43 samt Berg, U. m.fl., 30:6, blad 42. Noteras bör att koppling mellan allvarlig psykisk störning och brott krävs för att fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB skall gälla. Kausalitetskrav uppställs dock inte för att individen skall kunna ådömas påföljden rättspsykiatrisk vård utan särskild utskrivningsprövning. Se avsnitt 4.4.2.

Mot bakgrund av HD:s uttalande får kravet för att fängelseförbudet skall kunna tillämpas anses vara högt. Fall där gärningsmannen till följd av sin psykiska störning kan ha haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande har inte per automatik ansetts innebära att fängelse som påföljd ansetts vara uteslutet.³¹¹ I förarbetena betonas dock att domstolen inte bör döma till fängelse enbart av den anledningen att fängelseförbudet inte kan anses vara tillämpligt. Vidare sägs att domstolen alltid skall beakta överlämnande till rättspsykiatrisk vård som ett alternativ i de fall där 31 kap. 3 § BrB är tillämpligt.³¹²

4.3.3 ”Flink-fallet” – berusningsutlösta kortvariga psykotiska tillståndets betydelse för fängelseförbudet

Före den tid då fängelseförbudet reglerades i 30 kap. 6 § BrB dömde domstolen i regel inte till frihetsstraff om gärningsmannen vid gärningstillfället befunnit sig i ett psykotiskt tillstånd.³¹³ Detta gällde även om den brottsliga gärningen föranletts av beroendeframkallande medel och varit av snabbt övergående natur.³¹⁴ Att ett psykotiskt tillstånd varit av snabbt övergående natur bör inte idag vara av avgörande betydelse för om fängelseförbudet skall aktualiseras eller inte under förutsättning att gärningsmannens störning vid gärningstillfället både till sin art och sin grad når upp till en sådan nivå att fängelseförbudet kan bli tillämpligt.³¹⁵

När en gärningsman begått en brottslig gärning under inflytande av en allvarlig psykisk störning (ofta utlöst av en alkoholberusning) men senare, vid domstillfället, tillfrisknat från denna medför detta särskilda straffrättsliga problem. Gärningsmannen kan i sådana situationer varken dömas till fängelse (p.g.a. fängelseförbudet) eller dömas till rättspsykiatrisk vård. I praxis finns exempel på att domstolen i sådana fall förklarar den tilltalade fri från påföljd.³¹⁶ Domstolen har i den straffrättsliga bedömningen ingen möjlighet att beakta någon form av samhällsskyddsintresse.³¹⁷

³¹¹ NJA 2004 s. 702.

³¹² Prop. 1990/91:58, s. 531 f.

³¹³ Detta enligt bestämmelsen i dåvarande 33 kap. 2 § BrB. Se bl.a. SOU 1977:23, s. 247 samt NJA 1968 s. 471.

³¹⁴ Se bl.a. SOU 1977:23, s. 247 samt NJA 1968 s. 471.

³¹⁵ SOU 1996:185, del I, s. 511 f.

I NJA 1995 s. 48 har dock HD i sitt avgörande ansett att 30 kap. 6 § BrB i dess lydelse före 1991 års lagstiftning (och tidigare i 33 kap. 2 § BrB) principiellt inte var avsedd för tillfälliga och snabbt övergående förvirringstillstånd. Vidare anför HD att fängelseförbudet inte idag kan anses tillämpligt på kortvariga rusutlösta tillstånd av psykotisk karaktär.

³¹⁶ RH 2001:38.

³¹⁷ SOU 2002:3, s. 219.

Låt vara att regleringen i LPT skulle kunna aktualiseras i dessa fall, se Berg, U. m.fl., 31:3, blad 65. Att märka är dock att tvångsvård med stöd av 3 § LPT inte får ges en person vars psykiska störning enbart utgörs av en psykisk utvecklingsstörning. Detta följer av att en psykisk utvecklingsstörning inte i sig kan sägas utgöra en allvarlig psykisk störning.

I NJA 1995 s. 48, som senare kommit att kallas ”Flink-fallet”, illustreras hur HD – åtminstone i ett fall – valt att hantera denna problematik:

Natten till den 11 juni 1994 sköt den berusade och då 24-årige fänriken Flink ihjäl fem kvinnor och skottskadade ytterligare en kvinna genom att avlossa minst 21 skott med en automatkarbin mot dem när de befann sig i ett parkområde vid lasarettet i Falun. Några minuter senare avlossade han minst 27 skott mot två män i vägkorsningen Vasagatan – Parkgatan med den följd att två män dog. Därefter avlossade han minst tre skott i korsningen Promenaden – Tullkammaregatan mot två polismän som försökt ingripa mot honom. Samtliga de sju personer som han dödade var för honom okända. Åklagaren väckte åtal för mord respektive försök till mord. Flink erkände gärningarna i parkområdet och vid korsningen Vasagatan – Parkgatan. Han bestred ansvar för mord men medgav ansvar för dråp. Vad gällde gärningarna vid korsningen Promenaden – Tullkammaregatan förklarade han sig p.g.a. minnesförlust varken kunna erkänna eller förneka dessa.

TR:en ansåg att Flink inte kunde anses ha begått brotten under inflytande av en allvarlig psykisk störning. Vidare ansåg TR:en att Flink inte heller vid tiden för domstolsförhandlingen led av en allvarlig psykisk störning. TR:en dömde honom för mord och försök till mord till fängelse i 14 år. HovR:en anslöt sig till TR:ens ansvarsbedömning men ändrade TR:ens domslut till fängelse på livstid. HD fastställde HovR:ens domslut. HD menade att Flink var allvarligt psykiskt störd när han hämtade sitt automatvapen och sköt ner nattvandrarerna i Falun 1994. Han befann sig då i ett tillstånd av psykotisk karaktär, utlöst av kraftig berusning. Eftersom störningen dock avklingade snabbt fanns det dock inte något hinder mot att döma honom till fängelse. HD menade att konsekvensen, att vare sig rättspsykiatrisk vård eller fängelse skulle kunna utdömas i fallet, inte rimligen kan ha varit åsyftad av lagstiftaren.³¹⁸

HD ansåg således att Flink i och för sig led av en allvarlig psykisk störning vid tiden för gärningen, men att hans störning i sig inte kunde anses hindra fängelsepåföljd eftersom den allvarliga psykiska störningen avklingat snabbt. HD anförde vidare åsikten att någon ”fullkomlig parallellitet” mellan tvångslagstiftning och straffrättslig lagstiftning inte alltid kunde vara möjlig. Den som begått en gärning under påverkan av ett tillfälligt tillstånd av psykotisk karaktär kunde därför, enligt HD, dömas till fängelse även om han uppfyllde kriterierna för psykiatrisk tvångsvård enligt LPT.³¹⁹ HD ansåg således att kortvariga psykotiska tillstånd inte kunde anses vara någon allvarlig psykisk störning *i fängelseförbudets mening*.

Flink-fallet kom att resultera i många skiftande analyser.³²⁰ HD:s oklara domskäl ledde bl.a. till att Straffansvarsutredningen i sitt betänkande ansåg att rättsläget beträffande berusade allvarligt psykiskt störda personer var oklart.³²¹ Fallet kritiserades för att ha varit rättsskapande snarare än rättstillämpande.³²² Vissa hävdade således att HD inte hade dömt i enlighet med gällande rätt; en

³¹⁸ NJA 1995 s. 48.

HD:s motivering i detta fall återupprepas till viss del i NJA 2001 s. 899.

³¹⁹ NJA 1995 s. 48.

³²⁰ Diskussioner har förekommit kring huruvida HD funnit att Flink överhuvudtaget lidit av en allvarlig psykisk störning. För fler som dock tolkat HD:s dom som att Flink begick gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning, se Reimer, S., (2002-03), s. 153.

För ytterligare, något extensiva slutsatser, av målet, se Diesen, C. m.fl, (2005), s. 326.

³²¹ SOU 1996:185, del I, s. 172.

³²² För liknande reflektioner, se SOU 2002:3, s. 237. Se även Letmark, P., (2004-01-11). Även andra massmedialt uppmärksammade fall har kritiserats för att vara rättsskapande, se Sandberg, P., (2004-12-03) samt Ledberg, B., (2005-04-07).

utgång mer i enlighet med gällande rätt, hade enligt vissa kritiker, varit att döma Flink till skyddstillsyn.³²³

Vad gäller frågan om Flink själv hade vållat sitt psykotiska tillstånd underlät HD i sina domskäl att uttryckligen ta ställning till detta.³²⁴ HD har dock i NJA 2001 s. 899 gjort vissa förtydligande uttalanden vad gäller de slutsatser som kan dras av Flink-fallet:

En man stod åtalad för bl.a. grov misshandel, olaga hot och grov våldtäkt. Mannen uppgav att han på morgonen den aktuella dagen avslutat sitt skiftarbete. Därefter hade han sovit cirka två timmar. Efter detta utträttade han en del ärenden; bl.a. inhandlade han åtta flaskor starköl och en flaska Jägermeister. På eftermiddagen drack han ett par glas Jägermeister och begav sig därefter till en arbetskamrat. Hos honom drack han en flaska öl. De gick vidare till en annan kamrat och hos denne drack mannen resten av sin inköpta öl. Sent på kvällen begav sig sällskapet till en restaurang och därefter till ännu en. På vartdera stället drack mannen någon öl. Efter det att sällskapet gått vidare till en dartsklubb saknade mannen minnesbilder. Mannen uppgav att han aldrig tidigare blivit aggressiv av alkohol. Han medgav dock att det tidigare hänt att han drabbats av minnesförlust efter kraftig alkoholförtäring. Den rättspsykiatriska utredningen visade att mannen lidit av ett alkoholbetingat psykotiskt tillstånd med hallucinationer (patologiskt rus) när han begick gärningarna. Han led dock inte längre av någon allvarlig psykisk störning vid tiden för domen. Mannen dömdes av såväl TR som HovR för de åtalade gärningarna. HD uttalade att den tilltalade till *skillnad från Flink* inte tidigare hade råkat i något liknande tillstånd i samband med alkoholkonsumtion och det får anses att han inte hade någon anledning att räkna med en sådan effekt av denna. Hans psykotiska tillstånd kunde därför inte anses vara självförvållat. Fängelseförbudet ansågs därför vara tillämpligt. Den tilltalade kunde inte dömas till vare sig fängelse eller överlämnande till rättspsykiatrisk vård.” Mannen dömdes därför till skyddstillsyn med särskild föreskrift om att han skulle underkasta sig psykiatrisk behandling enligt kriminalvårdens bestämmande. Han dömdes även till dagsböter.

Vad gäller fängelseförbudet kan sägas att lagen inte uppställer något krav på att det psykotiska tillståndet måste ha uppstått på ett visst sätt för att det skall leda till att fängelseförbudet blir tillämpligt. Därmed verkar i princip alla kvalificerande psykiska störningar kunna leda till fängelseförbud. I ovan rättsfall syns dock HD mena att centralt för fängelseförbudet, vad gäller personer som drabbats av ett genombrott av psykotisk karaktär, är att gärningsmannen inte tidigare har uppvisat någon alkoholutlöst psykotisk, eller starkt avvikande, reaktion och därför inte kunnat förutse att han skulle kunna komma att reagera på ett sådant sätt vid berusning. För att fängelseförbudet skall gälla vid berusningsutlösta psykotiska tillstånd krävs alltså att det psykiskt avvikande tillståndet inte kan anses vara självförvållat. Om en gärningsman känt till att han tidigare reagerat på ett för honom avvikande/personlighetsfrämmande sätt av t.ex. alkohol är hans berusning att anse som självförvållad och fängelseförbudet blir därför, enligt HD, inte tillämpligt.³²⁵ Enbart i de fall där den tilltalade inte tidigare har reagerat avvikande på alkohol torde han således med framgång kunna hävda fängelseförbudets tillämplighet.

³²³ För liknande reflektioner, se SOU 2002:3, s. 237.

³²⁴ Även i Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 137, Socialstyrelsen (2002:2), s. 15 och Asp, P., (2001), s. 936 görs samma reflektion.

³²⁵ NJA 2001 s. 899.

Svea HovR får anses ha gjort en extensiv tolkning av fängelseförbudet då den, trots att den tilltalade gjort ett allvarligt risktagande när han druckit alkohol, ändå ansåg att fängelseförbud förelåg. Detta innebär att det, vad gäller självförvållade psykotiska tillstånd, är centralt att skilja mellan uppsåts- och påföljdsbedömningen. Trots att en domstol låter gärningsmannens allvarliga risktagande ligga honom till last i ansvarsbedömningen kan domstolen i sin påföljdsbestämning komma fram till att fängelseförbud föreligger:

En man, som aldrig tidigare hade uppvisat några våldstendenser, riktade under påverkan av en allvarlig psykisk störning flera knivhugg mot ordningsvakter på en restaurang. Mannens agerande betraktade av HovR:en som helt oväntat och ”fullständigt personlighetsfrämmande”. Den tilltalade kunde varken förneka eller erkänna gärningen eftersom han, enligt egen uppgift, varit så berusad att han inte mindes händelsen. Mannen hade dygnet före sitt intag av alkohol avstått från de starka läkemedel han i vanliga fall åt p.g.a. sina ryggsmärtor. Att mannen gjort ett så kortvarigt uppehåll från sin starka medicinering innan det att han börjat dricka alkohol ansåg HovR:en utgöra ett ”allvarligt risktagande”. HovR:en ansåg bl.a. mot denna bakgrund att mannen haft uppsåt till sitt handlande under ruset. Den rättspsykiatriska utredningen kom fram till att den tilltalade begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning men att han inte längre led av en sådan störning. Fängelseförbud enligt 30 kap. 6 § BrB ansågs således föreligga. Något behov av rättspsykiatrisk vård eller något övervakarbehov ansågs inte föreligga. HovR:en dömde mannen för försök till grov misshandel till villkorlig dom med böter.³²⁶

Av domskälen i de mål som redovisats i detta avsnitt kan det inte anses vara möjligt att dra några klara slutsatser om på vilken grund domstolarna gjort så skilda bedömningar av fängelseförbudets tillämplighet (respektive icke-tillämplighet). Framtida praxis får klargöra denna fråga.

4.3.4 Problemet med att i vissa fall finna en ”tillräckligt ingripande påföljd”

Problem med att finna en tillräckligt ingripande påföljd kan uppkomma i flera olika situationer. Ett exempel är den situation, som redogjorts för i avsnitt 4.3.3, när gärningsmannen varit allvarligt psykiskt störd vid gärningen men inte var detta vid domstillfället. I dessa fall kan varken fängelse eller rättspsykiatrisk vård komma ifråga. Ett närliggande problem uppstår i det fall där gärningsmannen har begått den brottsliga handlingen under inflytande av en allvarlig psykisk störning och där denna störning i och för sig kvarstår vid domstillfället men där gärningsmannen ändå inte (till följd av sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt) har behov av psykiatrisk vård som är förenad med frihetsberövande eller annat tvång. Detta innebär att domstolen är förhindrad att döma gärningsmannen till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap. 3 § BrB. Domstolen är vidare, p.g.a. fängelseförbudet, förhindrad att döma gärningsmannen till fängelse. Domstolens valfrihet vad gäller påföljdsfrågan syns, i dessa ovan nämnda situationer, vara begränsad till skyddstillsyn eller villkorlig dom. Följande fall från Umeå TR får anses illustrera detta:

³²⁶ Mål nr. B 2180-03.

En 30-årig kvinna gjorde sig under åren 2004 och 2005 skyldig till skadegörelse i 19 fall, stöld, obehörigt avvikande från trafikolycksplats, vårdslöshet i trafik, olovlig körning, att inte ha stannat på polisens tecken och rattfylleri. Kvinnan, som konstaterades lida av en utvecklingsförsening kopplad till en hjärnskada (förvärvad p.g.a. moderna alkoholmissbruk under graviditeten), förekom under 21 avsnitt i belastningsregistret. Under åren 2003 och 2004 hade hon för stöld respektive minst tio fall av skadegörelse fått en tidigare utdömd skyddstillsyn utsträckt till att avse även dessa brott. Av personutredningen från kriminalvårdsmyndigheten framgick att skyddstillsynen inte hade haft den brottspreventiva verkan som önskats. Frivården ansåg inte att fortsatt skyddstillsyn kunde anses vara någon lämplig påföljd. Inte desto mindre ansåg TR:en att kvinnan som konstaterades ha lidit och alltjämt led av en allvarlig psykisk störning inte kunde dömas till något annat än skyddstillsyn. Skyddstillsynen förenades med föreskrifter om att kvinnan skulle genomgå antabusbehandling och den alkoholavvänjande behandling som kriminalvården fann lämplig. Eftersom det av det rättspsykiatriska utlåtandet framgick att kvinnan p.g.a. sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt inte hade något behov av psykiatrisk vård som var förenad med frihetsberövande och annat tvång kunde påföljden inte bestämmas till rättspsykiatrisk vård.³²⁷

Ett liknande fall, även detta från Umeå TR, är detta:

En man hade gjort sig skyldig till försök till våld mot tjänsteman och hot mot tjänsteman. Han hade försökt att med våld förgräpa sig på de polismän som kom för att omhänderta honom. I samband med omhändertagandet hade han utdelat slag med en hammare i riktning mot polismännen. Han hade även kastat föremål i riktning mot dem och uttalat hot med innebörd att han skulle skada eller döda poliserna. Mannen var även åtalad för narkotikabrott och rattfylleri. TR:en konstaterade att mannen sedan många år tillbaka lidit av en psykisk sjukdom som stundtals föranlett både sjukhusvård och medicinering. Vidare konstaterade domstolen att mannen begått gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning, att han alltjämt led av den men att han till följd av sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt inte hade behov av psykiatrisk vård som var förenad med frihetsberövande och annat tvång. Trots att brotten normalt skulle leda till fängelse som påföljd kunde TR:en inte utdöma detta p.g.a. fängelseförbudet. Mannen dömdes istället till skyddstillsyn med föreskrift om att fullfölja den psykiatriska öppenvårdsbehandling som han genomgick vid tiden för domen.³²⁸

I följande fall (från Varbergs TR) där den allvarliga psykiska störningen inte längre kvarstod vid domstillfället blev utgången liknande det i ovan refererade fall:

En man hade tänt eld på sin datoraffär som var belägen i en träfastighet. Han stod därför åtalad för grov mordbrand. Mannen uppgav att han inte hade haft för uppsåt att skada någon. Han uppgav vidare att han varit övertygad om att "Gud skulle släcka branden". Mannen hade kort före händelsen övertagit datoraffären och hade dagarna före branden jobbat mycket hårt inför affärens invigning. Han var ömsom deprimerad, ömsom manisk och hade sovit mycket dåligt. Den aktuella dagen upplevde han att Gud skickade honom "kodade budskap", bl.a. genom registreringsskyltarna på de bilar som han mötte. Mannen befanns ha varit i ett psykotiskt tillstånd vid tiden för brottet. Eftersom han dock inte längre var psykiskt sjuk vid tiden för domen kunde han inte dömas till rättspsykiatrisk vård. Påföljden bestämdes istället till skyddstillsyn med särskild föreskrift om att mannen skulle underkasta sig den vård och behandling som den lokala kriminalvårdsmyndigheten skulle komma att föreskriva.³²⁹

Skyddstillsyn har bedömts vara en "lämplig" påföljd även ifråga om annan mycket allvarlig brottslighet. I följande fall, från Göteborgs TR, gällde åtalet mord och bedrägeri:

En 45-årig kvinna slog med en hammare ihjäl sin 72-åriga kvinnliga granne. Den yngre kvinnan brukade hjälpa den äldre med att uträtta ärenden. I samband med att den 45-åriga kvinnan fått i uppdrag att ta ut 300 kr med hjälp av den äldre kvinnans bankomat kort tömde 45-åringen kontot på

³²⁷ Mål nr. B 5283-04. Domen överklagades aldrig.

³²⁸ Mål nr. B 5461-04. Domen överklagades aldrig.

³²⁹ Mål nr B 1904-05. Domen överklagades aldrig.

pengar. När detta, några dagar senare, riskerade att komma till 72-åringens kännedom slog den yngre kvinnan ihjäl den äldre genom att slå en hammare i huvudet på henne. 45-åringen ansågs ha varit allvarligt psykiskt störd vid tiden för gärningen (kortvarig reaktiv psykos). Denna störning kvarstod dock inte vid tiden för domen. TR:en ansåg sig därför vara förhindrad att döma till såväl fängelse som rättspsykiatrisk vård och dömde kvinnan för mord och bedrägeri till skyddstillsyn med föreskrift om att underkasta sig den vård eller behandling som kriminalvårdsmyndigheten i samråd med läkare fann erforderlig.³³⁰

Även i följande fall ansågs fängelseförbudet gälla. Utgången blev dock här en helt annan. Sedan Svea HovR konstaterat att det inte fanns någon lämplig påföljd för den tilltalade förklarades han i detta fall helt vara fri från påföljd:

En man avsåg att begå självmord genom att kasta sig ut från en byggnadsställning. Två polismän kom till platsen för att omhänderta mannen. När polismännen klättrat upp och kom mot honom för att gripa honom utdelade han flera sparkar och slag mot polismännen för att komma loss och att för att knuffa ned dem från byggnadsställningen. Den tilltalade ansågs ha begått brottet under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Störningen, som hade utlösts av alkohol, kvarstod inte vid domstillfället. HovR:en konstaterade att mannen varken kunde dömas till fängelse eller vård. Då inte heller någon annan påföljd bedömdes vara lämplig förklarades mannen vara fri från påföljd.³³¹

Inte i något av dessa ovan redovisade fall har domstolen, trots att den kanske ansett det vara befogat, haft någon möjlighet att i den straffrättsliga bedömningen beakta intresset av samhällsskydd. Att samhället i stort, i vissa fall, kanske skulle behöva ett visst skydd från potentiellt även fortsättningsvis farliga individer har domstolen inte kunnat beakta i brottmålsprocessen.

4.4 Rättspsykiatrisk vård

4.4.1 Allmänt

Rättspsykiatrisk vård är liksom villkorlig dom och skyddstillsyn ett alternativ till fängelse. Detta innebär att rättspsykiatrisk vård inte kan användas när man vid straffmätning i det konkreta fallet finner att straffvärdet ligger på bötesnivå.³³² Idag döms förhållandevis få brottslingar till rättspsykiatrisk vård. Varje år överlämnas cirka 350 personer av domstol till LRV-vård. Omkring 1 000 personer i Sverige är vid en given tidpunkt frihetsberövade med stöd av LRV. I cirka 80 procent av fallen är vården förenad med särskild utskrivningsprövning.³³³ Att dömas till rättspsykiatrisk vård innebär i praktiken att man överlämnas till en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård.³³⁴

³³⁰ Mål nr B 5771-01. Noteras bör att två av nämndemännen var skiljaktiga och ville döma kvinnan till fängelse.

³³¹ RH 2001:38.

³³² Prop. 1990/91:58, s. 456.

³³³ Socialstyrelsen (2002:1), s. 7 och s. 10.

³³⁴ Wennberg, S., (1998), s. 77.

En förutsättning för att domstolen skall kunna döma till rättspsykiatrisk vård är att det med hänsyn till den tilltalades psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård som är förenad med frihetsberövande och annat tvång. Rätten skall vid sin prövning göra en helhetsbedömning där inte bara gärningsmannens vårdbehov vägs in utan också skyddsaspekter beaktas. Med detta avses bl.a. att rätten skall bedöma risken för att den tilltalade återfaller i brott. Vad gäller uttrycket ”personliga förhållanden” anges i förarbetena som exempel gärningsmannens bostadssituation, sysselsättning och hans eventuella missbruksproblem.³³⁵ Väljer domstolen att överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård sker ingen straffmätning i traditionell mening.³³⁶ Detta innebär att vårdtidens längd inte avgörs av brottets grovhet.³³⁷ Frihetsberövandet är således inte tidsbestämt.

Kritik har framförts mot vårdtidernas längd. Bland annat har Socialstyrelsen i en rapport redovisat att personer som dömts för icke-våldsbrott hade en signifikant längre medelvårdstid än de som dömts för mord, dråp eller grov misshandel. I rapporten framkommer också att en person som dömts för stöld frihetsberövats i nästan 25 år.³³⁸ Kritik har också riktats mot att vårdtiderna i vissa fall varit alltför korta; behandlande läkare har efter en relativt kort vårdtid gjort bedömningen att en till vård dömd individ inte längre lidit av någon allvarlig psykisk störning och därför skrivit ut honom. Kritikerna av detta förfarande har ansett att det straffrättsliga kravet på en adekvat reaktion på de begångna brotten inte har tillgodosetts.³³⁹

4.4.2 Brottsbalkens reglering

31 kap. 3 § BrB Lider den som har begått ett brott, för vilket påföljden inte bedöms kunna stanna vid böter, av en allvarlig psykisk störning, får rätten överlämna honom till rättspsykiatrisk vård, om det med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång.

Har brottet begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning, får rätten besluta att särskild utskrivningsprövning enligt lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård skall äga rum vid vården, om det till följd av den psykiska störningen finns risk att han återfaller i brottslighet, som är av allvarligt slag.

Om det med hänsyn till den tilltalades tidigare brottslighet eller av andra skäl är påkallat, får rätten i samband med överlämnandet till rättspsykiatrisk vård döma till annan påföljd, dock inte fängelse eller överlämnande till annan särskild vård.

³³⁵ Prop. 1990/91:58, s. 533 och Berg, U. m.fl., 31:3, blad 63. Se även mål nr. B 1904-05.

³³⁶ Givetvis måste domstolen ha funnit att brottets straffvärde är sådant att påföljden inte kan stanna vid böter.

³³⁷ Wennberg, S., (1998), s. 77 f.

³³⁸ Socialstyrelsen (2002:1), s. 7 f samt s. 51.

³³⁹ Prop. 1990/91:58, s. 52.

Noteras bör att det för utskrivning från rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning även krävs ett beslut av LR. Se avsnitt bl.a. nästkommande avsnitt (4.4.2) och avsnitt 4.4.5.1.

Enligt 31 kap. 3 § BrB kan en domstol i vissa fall döma till *rättspsykiatrisk vård*. Ibland kan domstolen förena domen på rättspsykiatrisk vård med ett beslut om särskild utskrivningsprövning. Detta innebär bl.a. att LR:en beslutar om när vården skall upphöra. Vidare innebär särskild utskrivningsprövning att åklagaren har möjlighet att överklaga ett domstolsbeslut om att försätta den till vård dömde på fri fot.

Bestämmelserna om överlämnande till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap. 3 § första stycket BrB förutsätter att den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning *vid domstillfället*.³⁴⁰ Något krav på ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och den olagliga gärningen existerar emellertid inte. Rättspsykiatrisk vård kan således användas oberoende av om gärningsmannen var psykiskt störd vid brottstillfället eller inte. Det har ändå en viss betydelse om brottet begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Endast i de fall, där det föreligger ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och brottet, får domstolen nämligen besluta om rättspsykiatrisk vård med s.k. särskild utskrivningsprövning. Vidare krävs det för särskild utskrivningsprövning att det till följd av den allvarliga psykiska störningen föreligger en risk för återfall i brottslighet som är av allvarligt slag. Något krav på att den aktuella gärningen för vilken personen ifråga blivit dömd avser brott av allvarligt slag uppställs dock inte. De brott som främst motiverar särskild utskrivningsprövning är de som riktar sig mot annans liv, hälsa eller personliga säkerhet. Även i de fall där det finns risk för att den tilltalade kommer att föröva exempelvis grova egendomsbrott, narkotikabrott eller spioneri kan det anses vara motiverat att besluta om särskild utskrivningsprövning.³⁴¹

4.4.3 Regleringen i lagen om rättspsykiatrisk vård

LPT och LRV kom år 1992 att ersätta lagen om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall (LSPV)³⁴². Förändringen innebar, som tidigare nämnts, bl.a. att det nya sjukdomsbegreppet, allvarlig psykisk störning, infördes. Begreppet avsågs vara snävare än de gamla begreppen ”sinnessjukdom, sinnesslöhet och med sinnessjukdom jämställda fall”.³⁴³

Rättspsykiatrisk vård kan antingen ådömas den som begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning, eller den som i och för sig inte var allvarligt psykiskt störd när brottet begicks men

³⁴⁰ Jämför 30 kap. 6 § BrB där gärningsmannens psykiska tillstånd *vid gärningstillfället* är avgörande.

³⁴¹ Prop. 1990/91:58, s. 534. Se även Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 53 f.

³⁴² SFS 1966:293.

³⁴³ Wennberg, S., (1998), s. 78.

För mer om 1991 års reform, se avsnitt 2.2.8.

senare vid domstillfället är detta.³⁴⁴ En allvarlig psykisk störning medför dock inte per automatik att individen anses ha ett vårdbehov. Om t.ex. gärningen ligger långt tillbaka i tiden och gärningsmannen varit (och vid domstillfället alltjämt är) på fri fot med en pågående psykiatrisk öppenvårdskontakt och har en ordnad social situation i övrigt kan vårdbehovet i och med detta ibland sägas ha minskat.³⁴⁵

För att utröna huruvida det föreligger någon risk för återfall i allvarlig brottslighet skall domstolen, med hjälp av rättspsykiater, göra en bedömning av denna risk. Om domstolen bedömer att den sjuke i framtiden kommer att utföra straffbelagda gärningar utan att detta sker uppsåtligen, skall det inte anses föreligga någon risk för framtida brottslighet.³⁴⁶ För mer om dessa risk- och farlighetsbedömning se avsnitt 4.4.5.2.

4.4.4 Rättspsykiatriska utredningar

4.4.4.1 Allmänt

För att domstolen skall kunna utreda frågan om den tilltalades psykiska status, och således eventuellt kunna utdöma påföljden rättspsykiatrisk vård, måste den förordna om att olika utredningar skall göras. Två olika bedömningsunderlag finns att särskilja; Rättspsykiatrisk undersökning (RPU) och § 7-undersökning. RPU:en är den mer omfattande undersökningen av de två. Domstolen är dock inte bunden av innehållet i ett läkarutlåtande om den tilltalades psykiska status.³⁴⁷ Det är således till syvende och sist domstolen som har att bedöma om den tilltalade har ett behov av rättspsykiatrisk vård. Utrymmet för domstolens prövning är emellertid, vilket påpekats i praxis, begränsat. Domstolen måste fästa stort avseende vid innehållet i läkarutlåtanden och den skall inte självständigt göra någon medicinsk bedömning och åsätta en diagnos.³⁴⁸ Domstolen måste vara mycket försiktig med att låta den tilltalades eget uppträdande inför rätten inverka på bedömningen av det psykiska tillståndet hos den tilltalade.³⁴⁹ I 95 procent av fallen följer domstolarna de förslag som ges i de RPU:arna.³⁵⁰

³⁴⁴ Enligt 4 § LRV krävs också att gärningsmannen, utöver den allvarliga psykiska störningen, med hänsyn till sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt har behov av psykiatrisk vård, som kan tillgodoses genom att han är intagen på en sjukhusinrättning samt att det framgår att gärningsmannen motsätter sig vård (alternativt att det finns grundad anledning att anta att han kommer att motsätta sig sådan vård).

³⁴⁵ Socialstyrelsen, (2002:2), s. 23.

³⁴⁶ Westin, H., (1994), s. 219.

Läsaren bör notera att uppsatsen endast, som nämnts under avsnittet avgränsningar, behandlar uppsåtliga brott. Brottbegångna av oaktsamhet utreds således inte.

³⁴⁷ Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 137.

³⁴⁸ NJA 2004 s. 702 samt NJA 1998 s. 162.

Det torde vara mycket ovanligt att domstolen frångår de bedömningar som redovisas i rättspsykiatriska undersökningar. För ett fall där detta dock skett, se mål nr. B 2592-04.

³⁴⁹ NJA 2004 s. 702 samt NJA 1998 s. 162.

³⁵⁰ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 169. För liknande uppfattning, se Anderson, A., (1984), s. 404. Den vanligaste avvikelserna är att domstolen dömer till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning i fall där undersökningsläkaren föreslagit rättspsykiatrisk vård utan särskild utskrivningsprövning eller skyddstillsyn, se Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s.170.

Socialstyrelsen har meddelat föreskrifter om kompetenskrav för de läkare som får avge RPU:ar och § 7-intyg.³⁵¹ För såväl RPU:ar som § 7-intyg gäller att domstolen kan vända sig till Socialstyrelsens Rättsliga Råd för kompletterande yttranden i t.ex. de fall där olika läkare gjort skilda bedömningar av den tilltalades psykiska status.³⁵² I praxis har uttalats att domstolen måste fästa stort avseende vid innehållet i ett utlåtande över en rättspsykiatrisk utredning när sådan inhämtats från det Rättsliga Rådet. I de fall där domstolen inhämtat ett yttrande över en utförd rättspsykiatrisk utredning och yttrandet avviker från undersökningsläkarens utlåtande, bör Socialstyrelsens yttrande i allmänhet vara att anse som mera tillförlitligt.³⁵³ Domstolen får emellertid inte underlåta att jämföra och bedöma utlåtandena. Ibland kan det finnas olika meningar företrädade i sådana utlåtanden/yttranden och domstolen får då pröva dessa mot varandra. I bedömningsunderlaget kan också förekomma sådan utredning som kompletterar ett utlåtande/yttrande.³⁵⁴

År 2002 granskade Socialstyrelsens Rättsliga Råd, på uppdrag av domstolarna, cirka fem procent av alla avgivna rättspsykiatriska utredningar. Trots att alltså enbart ett fåtal fall granskas av Rättsliga Rådet är ändringsfrekvensen, d.v.s. när det Rättsliga Rådet kommer fram till en annan bedömning än vad som uttalats i en tidigare rättspsykiatrisk utredning, dock hög.³⁵⁵

4.4.4.2 Rättspsykiatrisk undersökning

För att en lagöverträdare skall kunna dömas till rättspsykiatrisk vård *med* särskild utskrivningsprövning krävs normalt att det har genomförts en RPU (även kallad ”stor sinnesundersökning”) i målet.³⁵⁶ För en dom på rättspsykiatrisk vård utan särskild utskrivningsprövning är det fullt tillräckligt att ett mindre omfattande utredningsmaterial föreligger, ett § 7-intyg.³⁵⁷ RPU:en genomförs av läkare (rättspsykiater), psykolog, kurator samt vårdpersonal.³⁵⁸

En RPU har till uppgift att ta reda på om den misstänkte har begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning eller om det finns medicinska förutsättningar för att döma honom till

³⁵¹ SOSFS 2005:29 (M) – *Socialstyrelsens föreskrifter om utfärdande av intyg inom hälso- och sjukvården m.m.*

³⁵² 12 § lagen om rättspsykiatrisk undersökning (LRU) och 8 § förordning (1996:570) med instruktion för Socialstyrelsen.

³⁵³ Domstolen följer så gott som alltid Rättsliga Rådets bedömning. För ett undantag, se dock NJA 1995 s. 48.

³⁵⁴ NJA 2004 s. 702.

³⁵⁵ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 171 f.

³⁵⁶ 3 § LRU. En RPU behövs dock inte om den misstänkte redan genomgår rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning och rätten från den chefsöverläkare som är ansvarig för vården har inhämtat ett utlåtande om de medicinska förutsättningarna, detta enligt 3 § andra stycket LRU.

³⁵⁷ Om den tilltalade redan är föremål för vård enligt LRV eller LPT räcker det dock som medicinskt underlag att det finns ett utlåtande från vederbörande chefsöverläkare, detta enligt 4 § andra stycket LRU.

³⁵⁸ SOU 2002:3, s. 150.

rättspsykiatrisk vård (*med* eller *utan* särskild utskrivningsprövning).³⁵⁹ En förutsättning för en RPU eller en § 7-undersökning är att det för det konkreta brottet bör följa en strängare påföljd än böter. Ytterligare krävs för en RPU att den misstänkte har erkänt gärningen eller att det förebringats ”övertygande bevisning” om att han har begått den.³⁶⁰ I rättsens beslut om RPU skall ändamålet med undersökningen anges. Om beslutet om undersökning avser att utröna om det finns medicinska förutsättningar att överlämna den misstänkte till rättspsykiatrisk vård skall det av beslutet framgå om undersökningen skall omfatta förutsättningar för särskild utskrivningsprövning.³⁶¹

När det gäller att utreda huruvida det finns ”övertygande bevisning” för den misstänktes skuld kan särskilda problem göra sig gällande beträffande den misstänktes uppsåt. Det kan i och för sig vara klart att den tilltalade begått gärningen, men vara oklart huruvida han haft sådan grad av medvetande att han kan anses ha haft uppsåt till den. För att rätten skall kunna förorda om en RPU i ett sådant fall har det inte ansetts nödvändigt att rätten tagit ställning till vilket uppsåt (eller vilken oaktsamhet) den tilltalade har haft. Detta kan istället lämnas till den RPU:en att klargöra.³⁶² I prop. 1990/91:58 har uttalats att även om en RPU i och för sig ger det bästa beslutsunderlaget för att domstolen på ett korrekt sätt skall kunna tillämpa de särskilda lagbestämmelserna för psykiskt störda lagöverträdare är det ur rättssäkerhetssynpunkt ändå väsentligt att en sådan undersökning enbart genomförs när det är helt nödvändigt.³⁶³

Enligt beräkningar gjorda år 1995 genomgår årligen cirka 600 personer rättspsykiatriska undersökningar.³⁶⁴ Vissa hävdar att det finns anledning att anta att allt fler psykiskt störda brottslingar döms till fängelse utan att genomgå rättspsykiatrisk undersökning.³⁶⁵

³⁵⁹ 1 § LRU. Eftersom RPU:en genomförs innan domstolen slutligt dömt i skuldfrågan kan det inträffa att en åtalad individ blir frikänd efter det att den genomgått en sådan undersökning. Så inträffar dock endast i ett fåtal fall. Mellan åren 1971 och 1986 finns uppgifter om att endast 0.4 % blivit frikända efter genomgången RPU. För mer om detta, se Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 161.

Enligt 6 § sägs att det rättspsykiatriska förfarandet skall genomföras med största möjliga skyndsamhet. Närmare bestämmelser kring den rättspsykiatriska undersökningen återfinns i *Rättsmedicinalverkets föreskrifter och allmänna råd om rättspsykiatrisk undersökning*, SOSFS 1996:14 (M).

³⁶⁰ 2 § första stycket LRU.

³⁶¹ 1 § andra stycket LRU.

³⁶² Prop. 1990/91:58, s. 505 och Berg, U. m.fl., 31:3, blad 68. Se även SOU 2002:3, s. 150.

³⁶³ Prop. 1990/91:58, s. 500 f.

Nämnas kan att en RPU inte får utföras enbart i syfte att avgöra om det föreligger t.ex. förmildrande omständigheter med hänsyn till den tilltalades psykiska tillstånd, se Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 154.

³⁶⁴ SOU 2002:3, s. 150.

I Leander, G., (1995) samt i Belfrage, H., (1995:1), s. 48 sägs att ca 500 undersökningar görs per år.

³⁶⁵ Belfrage, H., (1995:1), s. 52 f.

4.4.4.3 § 7-undersökning

Av 7 § lagen om särskild personutredning i brottmål, m.m.³⁶⁶ framgår att domstolen, när det finns skäl till det, får förordna en läkare att avge läkarintyg angående en misstänkt individ. För att en person skall kunna dömas till rättspsykiatrisk vård utan särskild utskrivningsprövning räcker det med att ett § 7-intyg (även kallad ”liten sinnesundersökning”) har inhämtats.³⁶⁷ Varje år lämnar de rättspsykiatriska avdelningarna runt 1 900 - 2 000 sådana intyg.³⁶⁸

Det finns två typer av § 7-intyg; dels ett ”enkelt intyg”, dels ett ”utvidgat intyg” (även kallat ”intyg för vård”). Det enkla § 7-intyget kan utgöra underlag dels för påföljdsvalet i allmänhet, dels för ett beslut om det behövs en mer omfattande läkarundersökning exempelvis en RPU.³⁶⁹ En § 7-undersökning utmynnar ofta i en rekommendation om att en mer omfattande utredning, en RPU, bör genomföras.³⁷⁰ I princip skall § 7-intyget ge svar på frågan om den påstådda gärningen har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning eller inte. Det ”utvidgade” § 7-intyget inhämtas för att bedöma om de medicinska förutsättningarna föreligger för rättspsykiatrisk vård *utan* särskild utskrivningsprövning.³⁷¹ Detta intyg är främst tänkt att användas när den tilltalade har en sedan tidigare känd och dokumenterad psykisk störning.³⁷²

4.4.5 Vårdens upphörande

4.4.5.1 Allmänt

I 12-17 §§ LRV finns bestämmelser om när den rättspsykiatriska vården skall upphöra. Avgörande för den rättspsykiatriska vårdtidens längd är det psykiatriska vårdbehovet, inte (straffvärdet på) det brott som vederbörande gjort sig skyldig till.³⁷³

Om den som genomgår rättspsykiatrisk vård utan särskild utskrivningsprövning inte längre lider av en allvarlig psykisk störning eller om det inte längre med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård skall chefsöverläkaren vid den enhet där patienten vårdas genast besluta att vården skall upphöra.

³⁶⁶ SFS 1991:2041.

³⁶⁷ Enligt 4 § andra stycket LRU behöver dock rätten endast, om den misstänkte redan vårdas enligt LPT eller LRV, inhämta utlåtande om de medicinska förutsättningarna från den chefsöverläkare som är ansvarig för vården.

³⁶⁸ Belfrage, H., (1995:1), s. 48 samt SOU 2002:3, s. 149.

³⁶⁹ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 175.

³⁷⁰ A. a. s. 152 och Lidberg, L. och Freese, J., (1985), s. 126.

³⁷¹ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 175.

³⁷² Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 176.

³⁷³ Belfrage, H., (1995:1), s. 58.

Frågan om den rättspsykiatriska vårdens upphörande skall fortlöpande övervägas.³⁷⁴ Vad beträffar rättspsykiatrisk vård *utan* särskild utskrivningsprövning får denna som huvudregel inte pågå längre än fyra månader. LR:en kan dock efter ansökan av chefsöverläkaren medge att vården får fortsätta längre.³⁷⁵

Vad gäller rättspsykiatrisk vård *med* särskild utskrivningsprövning skall denna upphöra när:

1. det inte längre till följd av den psykiska störningen som föranlett beslutet om särskild utskrivningsprövning finns risk för att patienten återfaller i brottslighet som är av allvarligt slag, och
2. det inte heller annars med hänsyn till patientens psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång.³⁷⁶

Observeras bör att det för utskrivning från den rättspsykiatriska vården med särskild utskrivningsprövning krävs att båda rekvisiten är uppfyllda.³⁷⁷ Noteras bör också att det inte föreligger något krav på att den psykiska störningen måste vara av allvarligt slag för att den vårddömde skall kunna kvarhållas i vård.³⁷⁸ För att det skall anses föreligga hinder mot utskrivning krävs att det finns en risk för att gärningsmannen, till följd av störningen vid domstillfället, återfaller i brott av allvarligt slag. Det krävs däremot inte att det brott som lett till den rättspsykiatriska vården är av allvarligt slag och att de befarade återfallet avser samma slags brottslighet.³⁷⁹ Frågan om utskrivning prövas av LR:en efter anmälan av chefsöverläkaren eller efter ansökan av patienten. När chefsöverläkaren finner

³⁷⁴ 12 § LRV.

³⁷⁵ 13 § LRV.

³⁷⁶ 16 § LRV.

För fall kring återfallsrisk, se t.ex. RegR:ens dom mål nr. 5465-2001.

³⁷⁷ När ett frihetsberövande med stöd av LRV skall upphöra kan istället förutsättningar för vård enligt LPT föreligga. Enligt 14 § LPT får i dessa fall chefsöverläkaren vid den enhet där patienten vårdas, utan hinder av att vårdintyg inte har utfärdats, besluta om tvångsvård enligt LPT efter den rättspsykiatriska vården.

Förutsättningarna för tvångsvård enligt LPT är enligt 3 § denna lag att:

1. patienten lider av en allvarlig psykisk störning, 2. patienten på grund av sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt har ett oundgängligt behov av psykiatrisk vård, som inte kan tillgodoses på annat sätt än genom att patienten är intagen på en sjukvårdsinrättning för kvalificerad psykiatrisk dygnetruntvård, och 3. patienten motsätter sig sådan vård som sägs i 2 eller det till följd av patientens psykiska tillstånd finns grundad anledning att anta att vården inte kan ges med hans samtycke.

Vid bedömningen av vårdbehovet skall även patientens eventuella farlighet för annans personliga säkerhet eller hälsa enligt denna paragraf beaktas.

³⁷⁸ Se t.ex. RH 2001:59. I prop. 1990/91:58, s. 316 sägs också att inget uttryckligt krav uppställts på att störningen fortfarande skall bedömas som allvarlig. I prop:en sägs dock ytterligare att det i praktiken regelmässigt torde vara fråga om en allvarlig psykisk störning om det till följd av denna föreligger en sådan återfallsrisk som förutsätts för fortsatt vård. I prop:en påpekas också att punkt två innebär att det kan avses vara påkallat att patienten fortfarande skall vara intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård även om återfallsrisk enligt punkt 1 inte bedöms föreligga och patienten inte heller längre lider av en allvarlig psykisk störning. Om återfallsrisk enligt punkt 1 inte bedöms föreligga och patienten inte heller längre lider av en allvarlig psykisk störning, saknas emellertid i allmänhet skäl för att patienten fortsättningsvis skall vara intagen på vårdinrättning för psykisktrisk vård som är förenad med frihetsberövande och annat tvång.

³⁷⁹ SOU 2000:70, s. 52.

att vården kan upphöra skall han genast anmäla detta till LR:en. I annat fall skall anmälan ske senast inom fyra månader från den dag då domstolens beslut om rättspsykiatrisk vård blivit verkställbart. Om patienten kommit till sjukvårdsinrättningen senare räknas fyramånadersregeln från den dagen. Efter dessa fyra månader skall anmälan göras inom var sjätte månad från den dag rätten senast meddelade beslut i frågan.³⁸⁰ För utskrivning från rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning krävs alltså ett aktivt beslut av LR:en.³⁸¹ Om det inte är uppenbart obehövt skall rätten ge åklagaren i det mål där beslutet om rättspsykiatrisk vård har meddelats eller, när det finns särskilda skäl, någon annan åklagare tillfälle att yttra sig innan beslut meddelas i fråga som gäller upphörande av vården.³⁸² Det har framförts kritik mot tillämpningen av utskrivningsreglerna.³⁸³

4.4.5.2 Risk-/farlighetsbedömning³⁸⁴

När en domstol överväger att överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning skall domstolen, som en del av sin bedömning, göra en s.k. risk-/farlighetsbedömning. Samma bedömning skall domstolen göra i de fall där den har att ta ställning till huruvida en person som dömts till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning skall skrivas ut. Den bedömning som görs är en form av sannolikhetsbedömning. I den medicinska riskbedömningen används s.k. riskskattningsskalor.³⁸⁵

³⁸⁰ 16 § LRV.

Riksdagsledamoten Ingrid Burman m.fl. kritiserar det faktum att patienter som inte har något egentligt vårdbehov hålls kvar inom psykiatrien p.g.a. att deras personliga förhållanden, t.ex. deras boendesituation, inte är ordnade. Se motion 1998/99:So260. Se även socialutskottets betänkande 1999/2000:SoU13 och Socialstyrelsen (1999).

³⁸¹ För utevistelser och permissioner under vård med särskild utskrivningsprövning gäller, samma princip som för utskrivning, att beslutet ytterst skall tas av en allmän förvaltningsdomstol, se 9 §, 10 § samt 10 a § LRV. Se också bl.a. KamR dom i mål nr. 4204-00.

I vissa fall kan chefsöverläkaren vid en rättspsykiatrisk klinik ha denna möjlighet att besluta om permission. För ett fall med avslag på begäran av delegering av permissionsbeviljande, se KamR dom i mål nr. 922-05. För mer om detta, se t.ex. Strömberg, H. och Lundell, B., (2004), s. 168 f.

I såväl LPT som i LRV uppvisas en ambition att stärka rättssäkerheten i den psykiatriska tvångsvården genom ökat inflytande från domstolar. Lidberg, L. (red.), (2000), s. 134 och s. 139.

För exempel på rättsfall där RegR:en inte ansett att den rättspsykiatriska vården skulle upphöra eftersom allvarlig psykisk störning samt risk för återfall alltjämt förelåg, se RÅ 1992 ref. 98 samt RÅ 1994 ref. 95.

³⁸² SOU 1998:32, s. 349 f.

³⁸³ Se t.ex. Lindelius, R. och Nilsson, A., (1995), s. 4774-4777. Se även Villius, A. och Belfrage, H., (1996), s. 4165-4166.

³⁸⁴ Eftersom man idag normalt utgår från sannolikhetsbedömningar av återfallsrisk, givet olika omständigheter, används företrädesvis begreppet ”risk” snarare än begreppet ”farlighet”. ”Farlighet” anses lätt kunna leda tanken till att det är fråga om dikotoma bedömningar enligt principen ”farlig eller ofarlig”. ”Risk” anses bättre markera att det rör sig om en sannolikhetsbedömning som varierar beroende på omständigheterna samt bättre föra fram de insatser som kan sättas in för att minska denna risk, se Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 391. Se även SOU 2002:3, s. 269 samt Belfrage, H., (2002) s. 480 f.

³⁸⁵ Lerner, T., (2002-05-21).

I förarbetena till lagstiftningen finns ingen närmare beskrivning av hur farlighetsbedömningen skall göras. Motiven betonar att det skall vara frågan om en samlad bedömning där hänsyn tas till brottets totala omfattning och eventuella samband med andra gärningar. I övrigt ges inte mycket vägledning.³⁸⁶ I förarbetena räknas dock upp olika typer av brott vilka typiskt sett anses vara ”av allvarligt slag” och där utskrivningsprövning således skall användas om det föreligger en risk för sådan framtida brottslighet.

Vid bedömning av återfallsrisk tas särskild hänsyn till tidigare våldsbeteende, patientens aktuella tillstånd i relation till förväntad situation vid utskrivningen, inställning till tidigare brottslighet samt missbruksproblem.³⁸⁷ Regeringsrätten (RegR) har i en dom uttalat att återfallsrisken i brottslighet inte behöver vara kopplad till den ursprungliga psykiska störningen för att fortsatt rättspsykiatrisk vård skall bedömas vara nödvändig.³⁸⁸

En psykisk störning anses vara av allvarlig art så länge det föreligger en påtaglig risk för att de psykiska symtomen återkommer om behandlingsinsatserna avbryts. Inför en eventuell utskrivning skall beslutsfattaren (rätten eller den ensamt beslutande läkaren) även väga in i vad mån den dömda riskerar att återfalla i brottslighet om han skrivs ut från vården. Bedömningen resulterar i vissa fall i att vården sträcker sig över en avsevärd tidsperiod.³⁸⁹ Denna bedömning av personers farlighet har sedan lång tid tillbaka varit mycket omdebatterat. Principen att en ”farlig” brottsling skall omhändertas tills han inte längre är farlig har varit framträdande bl.a. hos den positiva straffrättsskolans anhängare. Den tidigare rättspsykiatriprofessorn Kinberg definierade ”farlighet” som ”ett potentiellt tillstånd hos en viss människa i en given miljösituation, vilket innebär särskild risk för angrepp på andra människors rättförmåner eller på samhällsorganisationen själv”.³⁹⁰

För att bedöma farlighet används i Sverige idag bl.a. ett amerikanskt bedömningsinstrument som kallas HCR-20.³⁹¹ Bedömningen innebär att man gör en allsidig bedömning av historiska data, kliniska data och data som gäller framtida planering och riskhantering. Metoden avser att mäta 20 variabler. Varje faktor poängsätts med en siffra mellan 0 och 2.³⁹² Om en person totalt sett får ett högt poängtal anses risken för återfall i brott vara hög. Utlåtandet kan exempelvis vara utformat enligt följande:

³⁸⁶ Prop. 1990/91:58, s. 466 och s. 534.

³⁸⁷ Lidberg, L. (red.), (2000), s. 135.

³⁸⁸ RegR 4517-01.

³⁸⁹ Prop. 1990/91:58, s. 87. Se även prop. 1999/2000:44, s. 61.

³⁹⁰ Belfrage, H., (1995:1), s. 69.

För mer om den positiva straffrättsskolan och Kinberg, se avsnitt 2.1.3 och 2.2.6.

³⁹¹ A.a. s. 80. Se även Belfrage, H., (2002), s. 478.

³⁹² Belfrage, H., (1995:1), s. 75 ff.

”Historisk data” kan t.ex. hittas i tidigare utlåtanden från rättspsykiatriska undersökningar och innebär bl.a. att man kontrollerar tidigare brott, missbruk m.m. I ”klinisk data” innefattas insikt, attityd, symtomatologi, stabilitet och behandlingsbarhet. I kontrollen av ”riskfaktorer” bedöms bl.a. om det finns stöd från samhälle, omgivning och familj. För mer om detta, se Belfrage, H., (1995:1), s. 75 ff.

”Patienten X har erhållit 28 poäng enligt HCR-20, vilket enligt erfarenhet innebär att det föreligger en hög risk för återfall i våldsbrott. Å andra sidan har patienten en förhållandevis låg poäng vad avser framtida riskfaktorer, innebärande att han/hon är motiverad, har sysselsättning samt ett fungerande socialt nätverk. Återfallsrisken bland dem som erhållit 28 poäng har hittills visat sig vara 80%.”³⁹³ Det viktiga i en process där HCR-20 används som underlag vid en riskbedömning är det skriftliga utlåtandet, inte kodformuläret där ett visst antal poäng framgår.³⁹⁴

Rättstillämpningen har kritiserats för att ta mer hänsyn till vilket brott som begåtts än till vilken psykiatrisk diagnos som ställts i det enskilda fallet. Att ”mördare [typiskt sett] anses vara mer farliga än tjuvar” har ansetts utgöra ett mycket allvarligt problem.³⁹⁵ Kritiker har vidare anfört att det i stort sett är omöjligt för en läkare att bedöma om en psykiskt störd brottsling kommer att återfalla i brottslighet när det gått lång tid sedan brottet begicks.³⁹⁶ Det har även påståtts att farlighetsbedömningarna är att betrakta som en färskvara och att få rättspsykiatrer ”anser sig kunna” göra dem.³⁹⁷ En större medicinsk studie visar också att riskbedömningarna är behäftade med stor osäkerhet.³⁹⁸

4.4.6 Något om möjligheten för fängelsedömda att erhålla psykiatrisk/rättspsykiatrisk vård

Enligt den s.k. normaliseringsprincipen har den som är intagen i kriminalvårdsanstalt samma rätt som andra medborgare till stöd (social service, arbete, bostad, ekonomiskt stöd) och vårdinsatser av samhället. Detta gäller även tillgång till psykiatrisk vård i såväl öppen som sluten form. Möjligheterna för kriminalvården att ge psykiatrisk vård är dock begränsade. Inom kriminalvården finns ingen möjlighet att ge psykiatrisk tvångsvård. Svensk kriminalvård kan endast ge frivillig psykiatrisk vård. Kriminalvården skall vid behov av kvalificerad psykiatrisk vård få stöd av den allmänna psykiatriska vården. Regler om rättspsykiatrisk vård för intagna återfinns i LRV.³⁹⁹ Enligt LRV får rättspsykiatrisk vård ges till den som är intagen på kriminalvårdsanstalt om personen lider av en allvarlig psykisk störning, om han med hänsyn till sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt har behov av psykiatrisk vård som kan tillgodoses genom att han är intagen på en sjukvårdsinrättning samt om att han motsätter sig sådan vård eller det till följd av hans psykiska tillstånd finns grundad

³⁹³ A.a. s. 80.

³⁹⁴ Lidberg, L. och Wiklund, N. (red.), (2004), s. 388.

³⁹⁵ Belfrage, H., (1995:2), s. 681.

³⁹⁶ Motion 1999/2000:So20.

³⁹⁷ Nilsson, A. m.fl., (1997), s. 1402 och s. 1404 samt Belfrage, H., (1995:1), s. 73.

Resultatet av en studie genomförd i USA i slutet av 1960-talet visade att man måste räkna med att farlighetsbedömningar är felaktiga i mer än hälften av fallen. Även andra forskningsresultat visade att farlighet var kraftigt överpredicerad, se Belfrage, H., (1995:1), s. 71.

³⁹⁸ Statens Beredning för Medicinsk Utvärdering, (2005), s. 8 samt Sjöberg, L., (1998-99), s. 929.

³⁹⁹ SOU 2002:3, s. 154 f samt SOU 1994:5, s. 29. Normaliseringsprincipen behandlas även i SOU 1993:76.

anledning att anta att vården inte kan ges med hans samtycke.⁴⁰⁰ Det är chefsöverläkaren vid en sjukvårdsinrättning som regeringen godkänt som får fatta beslut om intagning för rättspsykiatrisk vård. För att ett sådant beslut skall kunna tas krävs att en annan läkare redan har utfärdat ett vårdintyg.⁴⁰¹ Vården skall pågå så länge som vårdbehovet kvarstår men anser chefsöverläkaren att förutsättningarna för vården inte längre är uppfyllda skall denne genast besluta att vården skall upphöra. Frågan om vårdens upphörande skall fortlöpande övervägas. Vården upphör senast vid frigivningen.⁴⁰² I vissa fall kan det dock efter denna tid anses föreligga förutsättningarna för vård enligt LPT.⁴⁰³

4.5 Översikt över dagens rättsläge

Dagens system kan sägas innebära att man gör en ”två-stepsbedömning”; först görs en ansvarsbedömning där domstolen bedömer om den tilltalade överhuvudtaget har begått gärningen (bevismässigt sett) samt om han begått gärningen med uppsåt/oaktsamhet. I steg två tar domstolen sedan ställning till vilken påföljd som den tilltalade skall ådömas.

När det gäller frågan om en gärningsman kan dömas till fängelse eller rättspsykiatrisk vård har domstolen att ta ställning till dels om gärningsmannen led av en allvarlig psykisk störning vid tiden för gärningen, dels hans psykiska hälsa vid undersökningstillfället. Vid bedömningen av om hur en psykiskt störd brottsling skall hanteras utgår man idag från ett sjuk-eller-frisk-tänkande. Fyra olika situationer kan då kunna uppstå:

1. när gärningsmannen begick brottet led han av en allvarlig psykisk störning *och* han är fortfarande allvarligt psykiskt störd vid läkarundersökningen/domstillfället,
2. när gärningsmannen begick brottet led han av en allvarlig psykisk störning *men* han är inte allvarligt psykiskt störd vid läkarundersökningen/domstillfället,
3. när gärningsmannen begick brottet led han inte av en allvarlig psykisk störning *men* vid läkarundersökningen/domstillfället gör han detta, och
4. gärningsmannen led inte vid tidpunkten för brottet *och inte heller* vid läkarundersökningen/domstillfället av någon allvarlig psykisk störning.

I tabellen nedan illustreras de fyra fallen översiktligt. Notera att termerna ”frisk” respektive ”sjuk” enbart betecknar om personen ifråga lider av en *allvarlig* psykisk störning eller inte vid respektive

⁴⁰⁰ 1 § första stycket tredje punkten LRV samt 4 § LRV.

⁴⁰¹ 5 § LRV.

⁴⁰² SOU 2002:3, s. 155. Se även 15 § LRV.

⁴⁰³ Enligt 14 § LPT får i dessa fall chefsöverläkaren vid den enhet där patienten vårdas, utan hinder av att vårdintyg inte har utfärdats, besluta om tvångsvård enligt LPT efter den rättspsykiatriska vården. Vid bedömningen av vårdbehovet skall även patientens eventuella farlighet för annans personliga säkerhet eller hälsa enligt denna paragraf beaktas.

tillfälle. (En person som visserligen lider av en psykisk störning men där denna inte är allvarlig klassificeras således i schemat nedan som ”frisk”.)

Vid gärningen	Vid läkarundersökningen/ domstillfället	Påföljd
SJUK	SJUK	<i>Rättspsykiatrisk vård med eller utan särskild utskrivningsprövning (Fängelseförbud gäller.)</i>
SJUK	FRISK	<i>Skyddstillsyn alternativt villkorlig dom (dock inte i de fall där påföljden måste kombineras med ett fängelsestraff eller ett alternativt fängelsestraff). Eventuellt möjligt att förklaras fri från påföljd. (Fängelseförbud gäller.) (Rättspsykiatrisk vård inte heller möjlig.)</i>
FRISK	SJUK	<i>Rättspsykiatrisk vård möjlig (dock inte med särskild utskrivningsprövning).</i>
FRISK	FRISK	<i>Fängelse alternativt skyddstillsyn, villkorlig dom etc.</i>

Figur 1. Översikt över påföljdsval.

5 Psykansvarskommitténs betänkande (SOU 2002:3)

5.1 Allmänt om tillräknelighetsbegreppet

Tillräknelighetsläran bygger på föreställningen att alla människor *inte* är fullt ansvariga för sina handlingar. Enligt läran kan personer befinna sig i sådana tillstånd att det inte rimligen kan utkrävas något straffrättsligt ansvar av dem. Dessa skall istället betraktas som ansvarsfria och inte ådömas någon (straffrättslig) påföljd.

En tillräknelig person kan definieras som någon ”som är i tillräckligt gott psykiskt tillstånd för att bedöma och ta ansvar för sina handlingar”.⁴⁰⁴ Som synonym till tillräknelighet syns ofta begreppet ”ansvarsförmåga”.⁴⁰⁵ I tillräknelighetstanken finns föreställningen att det för straffrättsligt ansvar och straffbarhet krävs att det legat i individens makt att underlåta att utföra den brottsliga gärningen. Ett konstaterat handlande i strid mot lagen skall vara ett uttryck för en medveten och frivillig önskan från individen att av ena eller andra anledningen trotsa lagen.⁴⁰⁶ Den grundläggande tanken bakom ett tillräknelighetskrav är att det är inhumant att straffa någon som har begått en gärning under påverkan av en kvalificerad psykisk störning. Om gärningen begåtts p.g.a. psykisk störning och gärningen inte kan sägas vara ett utslag av gärningsmannens fria val skall han inte rimligtvis kunna lastas för denna.⁴⁰⁷

5.2 Allmänt om Psykansvarskommittén

I maj år 1999 beslutade regeringen att tillsätta en parlamentarisk kommitté för att utreda frågor om ansvar och påföljder för psykiskt störda lagöverträdare. Dåvarande rikspolischefen Sten Heckscher förordnades till kommitténs ordförande.⁴⁰⁸ Kommittén fick i uppdrag att föreslå en reformerad

⁴⁰⁴ Nationalencyklopedins ordbok, band 3, s. 357.

Olof Kinberg, Sveriges förste professor i rättspsykiatri, menade att genomsnittsmedborgaren eventuellt skulle formulera definitionen av tillräknelighet enligt följande: ”Tillräknelighet är detsamma som att vara vid sina sinnens fulla bruk”, eller ”tillräknelig är den, som kan skilja mellan rätt och orätt” – ”den, som vet vad han gör” – ”den, som inser sina handlingars rättsliga betydelse” – eller något liknande.”, se Kinberg, O., (1917), s. 3 f. För mer om problematiken kring tillräknelighetsbegreppet och diskussionen kring psykisk normalitet, viljefrihet och handlingsfrihet (”kunde handlat annorlunda”) m.m., se Kinberg, O., (1917), s. 5 ff.

Begreppet tillräknelighet skall särskiljas från ”tillräknande”, vilket avser individens förhållande till gärningen. Tillräknelighet har ansetts vara en förutsättning för tillräknande. Skuldbegreppet, handlingsbegreppet och frihetsbegreppet ses ibland som härledda ur tillräknandebegreppet, se Cavallin, S., (1999), s. 29 och s. 40 samt Nelson, A., (1977), s. 340.

⁴⁰⁵ SOU 2002:3, s. 230.

⁴⁰⁶ Lernestedt, C., (1996-97), s. 324.

⁴⁰⁷ SOU 2002:3, s. 230.

⁴⁰⁸ A.a. s. 3.

reglering av det straffrättsliga ansvaret för psykiskt störda lagöverträdare samt formerna för ingripande mot dem. Kommittén påbörjade sitt arbete i juni år 1999.⁴⁰⁹

Enligt kommitténs direktiv skulle reformen åstadkomma en ordning som innebar att psykiskt störda personer som begått brott och som var straffrättsligt ansvariga skulle kunna dömas till en påföljd som tillgodosåg kravet på rimligt ingripande med hänsyn till det begångna brottet. Reformen skulle också syfta till att psykiatrin inte skulle bära ett ansvar för straffrättsliga aspekter eller behovet av samhällsskydd under en längre tid än vad som kunde motiveras av ett vårdbehov.⁴¹⁰

Tanken var att nyordningen skulle träda i kraft vid årsskiftet 2003/2004.⁴¹¹ Justitiedepartementet arbetar dock fortfarande med ett eventuellt lagförslag.⁴¹²

5.3 Närmare om Psykansvarskommitténs betänkande⁴¹³

5.3.1 Reformbehovet

Psykansvarskommittén anser att ett reformerat straffrättssystem är nödvändigt av flera skäl. Ett av dessa är att den nuvarande straffrättsliga regleringen inte i tillräckligt stor utsträckning tar hänsyn till att det finns fall där man helt bör *fria den tilltalade från straffrättsligt ansvar*. Utredningen pekar på att det finns fall där en individ haft en fullständigt förvrängd verklighetsuppfattning eller en mycket hög grad av tvångsmässighet som inneburit att han i rationell mening inte haft någon förmåga att rätta sig efter lagen.⁴¹⁴ Ett annat skäl för förslaget är den påföljdsproblematik som aktualiserats i samband med *Flink-fallet*.⁴¹⁵ Utredningen pekar också på det *olämpliga i att påföljder* som t.ex. skyddstillsyn, skyddstillsyn med föreskrift om kontraktsvård och villkorlig dom *inte kan användas* avseende allvarligt psykiskt störda gärningsmän.⁴¹⁶ Ytterligare problem med det nuvarande påföljdsrättsliga systemet ser kommittén med institutet särskild utskrivningsprövning; *många vårddömda hålls kvar i*

⁴⁰⁹ A.a. s. 139 f.

⁴¹⁰ Dir. 1999:39.

⁴¹¹ SOU 2002:3, s. 24.

⁴¹² Uppgift från Marie-Louise Ollén, rätts-sakkunnig vid straffrättsenheten vid Justitiedepartementet, 2006-01-19.

⁴¹³ Förslag om införande av ett tillräknelighetsrekvisit har även relativt nyligen framförts av bl.a.

Straffansvarsutredningen i SOU 1996:185, se t.ex. SOU 1996:185, del I, s. 532. Även införande av samhällsskyddsåtgärder föreslås i denna SOU, se t.ex. s. 541 och s. 545. I SOU 2002:3, s. 209 sägs att modellförslaget i SOU 1996:185 ligger till grund för denna nya utredning. Även i SOU 1998:32 fanns tankar om bl.a. ansvarsfrihet för de fall att gärningsmannen inte haft förmåga att rätta sig efter lagen samt införande av samhällsskyddsåtgärder, se t.ex. SOU 1998:32 s. 352 f.

⁴¹⁴ SOU 2002:3, s. 209 och s. 368.

⁴¹⁵ A.a. s. 209.

För mer om Flink-fallet, se avsnitt 4.3.3.

⁴¹⁶ A.a. s. 210 och s. 217.

För mer om påföljdsbegränsningarna, se avsnitt 4.3.4.

vård trots att någon vård inte längre av medicinska skäl är motiverad eller att någon adekvat vård inte står till buds.⁴¹⁷ Ett annat vårdproblem är att det idag på våra kriminalvårdsanstalter finns *många intagna som har psykiska problem* vilka inte kan få tillräcklig behandling.⁴¹⁸ Vårdbehovet anses böra kunna tillgodoses oberoende av vilken straffrättslig reaktion som följer på brottet.⁴¹⁹ Dagens system med hårfina bedömningar av den tilltalades psykiska status leder, menar kommittén, till *vitt skilda påföljdsval* – fängelse eller rättspsykiatrisk vård.⁴²⁰

Utredningen pekar på de fördelar som ett med andra rättsordningar *harmoniserat* straffrättsligt system skulle innebära. Kommittén anser också att det nuvarande systemet inte i tillräckligt hög grad tillgodoser samhällsskyddsaspekten.⁴²¹ Utredningen vill avslutningsvis att såväl *vårdaspekter* som *samhällsskyddsaspekter* får större genomslag i den straffrättsliga regleringen.

5.3.2 Återinförande av tillräknelighet

Kommittén anser att ansvarsförmåga (tillräknelighet) skall vara en förutsättning för att en individ skall kunna dömas till straffrättsligt ansvar. Kommittén föreslår därför att ett *tillräknelighetsrekvisit skall återinföras* i den svenska straffrätten.⁴²² Den menar att en gärningsman som till följd av en allvarlig psykisk störning, en tillfällig sinnesförvirring, en svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd saknade förmåga att förstå innebörden av sin gärning eller anpassa sitt handlande i enlighet med en sådan förståelse skall vara ansvarsfri.⁴²³ Begreppet otillräknelighet skall anses vara snävare än dagens begrepp allvarlig psykisk störning.⁴²⁴ Det faktum att en gärningsman lidit/lider av en psykos är därför i sig inte tillräckligt för att han skall ges ansvarsfrihet.⁴²⁵ Kommittén uttalar att otillräknelighet först och främst föreligger i situationer där gärningsmannens ”till följd av en akut psykos eller motsvarande sinnestillstånd haft en bristande realitetsvärdering av typen vanföreställningar eller konfusion (förvirring, medvetandegrumling) som varit avgörande för hans förståelse av gärningen”. Situationen kan också beskrivas så att gärningsmannen skall ha *saknat förmåga att förstå gärningens innebörd*. Även i ett sådant fall där gärningsmannen förstått gärningens

⁴¹⁷ A.a. s. 215. Se även Leander, G., (1995), s. 12-14. För liknande åsikt, se Jareborg, N. och Zila, J., (2001), s. 54. För diskussion kring ”alltför korta” respektive ”alltför långa” vårdtider, se Belfrage, H., (1995:1), s. 62. För det etiska problem som detta innebär, se Lindqvist, P., (1999), s. 5511, mål nr. 271-02 samt mål nr. 733-02. För motsatt uppfattning, se Letmark, P., (2004-01-11).

⁴¹⁸ SOU 2002:3, s. 216.

⁴¹⁹ A.a. s. 254.

⁴²⁰ A.a. s. 216.

⁴²¹ A.a. s. 210.

⁴²² A.a. s. 210.

⁴²³ A.a. s. 20.

För mer om dessa insikts- och kontrollkrav, se SOU 1996:185, s. 492.

⁴²⁴ SOU 2002:3, s. 20 f.

⁴²⁵ A.a. s. 248. Psykos definieras här som att den sjuke har en störd verklighetsuppfattning med något av symtomen förvirring, tankestörningar, hallucinationer eller vanföreställningar.

innebörd men, där han p.g.a. sitt sinnestillstånd, saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter denna förståelse skall han vara fri från ansvar för brott. Kommittén nämner här som exempel att den som lider av schizofreni med starka imperativa hallucinationer ("befallande röster") eller har gränspsykotiska personlighetsstörningar med starka inslag av tvångsmässighet kan bli aktuell för ansvarsfrihet.⁴²⁶ Vidare har personer med starka sexuella drifter av perverterat slag samt vissa gärningar utförda av pedofiler i extrema fall vid en framtida tillämpning ansetts kunna falla utanför tillräknelighetsbegreppet och således åtnjuta ansvarsfrihet.⁴²⁷

1 kap. 2 a § BrB föreslås få följande utformning:

1 kap. 2 a § BrB En gärning skall inte medföra ansvar för den som till följd av en allvarlig psykisk störning, en tillfällig sinnesförvirring, en svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt.

Vad som nu sagts gäller inte om gärningsmannen i anslutning till gärningen själv vållat sin bristande förmåga genom rus eller på något annat liknande sätt.⁴²⁸

Tanken är att domstolen dels skall göra en psykiatrisk bedömning av den tilltalades psykiska hälsa, dels skall göra en normativ bedömning av om gärningsmannens sinnestillstånd vid utförandet av gärningen varit sådant att det skall föranleda ansvarsfrihet.⁴²⁹ Vid den senare bedömningen skall domstolen ta ställning till dels om gärningsmannen saknat förmåga att inse innebörden av sin gärning, dels om gärningsmannen saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter sina insikter om gärningens innebörd.⁴³⁰

Kommittén uttalar att det endast är i de fåtal fall där gärningsmannens psykiska tillstånd har varit sådant att hans verklighetsuppfattning helt har förändrats eller hans handlande präglats av en synnerligen höggradig tvångsmässighet som det kan bli aktuellt att otillräknelighetsförklara honom.⁴³¹ Tillräknelighetsregeln skall således tolkas mycket restriktivt.⁴³² Endast om det är *uppenbart* att gärningsmannen inte har kunnat ta ansvar för sin handling skall han anses vara otillräknelig och gå fri från ansvar.⁴³³ Högt räknat bedöms 50 personer per år komma att befrias från straffrättsligt ansvar till

⁴²⁶ A.a. s. 248.

⁴²⁷ A.a. s. 368.

⁴²⁸ A.a. s. 37 f.

⁴²⁹ A.a. s. 263 och s. 367.

⁴³⁰ A.a. s. 363 ff.

⁴³¹ A.a. s. 19.

⁴³² A.a. s. 20 f och s. 250.

⁴³³ A.a. s. 247 och s. 250.

följd av kravet på tillräknelighet.⁴³⁴ Ett färre antal personer än de som i dag omfattas av det s.k. fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB kommer således att bedömas vara otillräkneliga.⁴³⁵

Den som inte faller till ansvar, p.g.a. att han anses vara otillräknelig, men som trots detta har ett behov av psykiatrisk vård skall få detta behov tillgodosett inom ramen för frivillig eller tvångsmässig vård.⁴³⁶ I vissa fall skall åtgärder som grundas på intresset av samhällsskydd kunna dömas ut. För att detta skall kunna komma ifråga krävs dock att det rör sig om gärningar som riktar sig mot eller medför fara för någon annans liv eller hälsa.⁴³⁷

Med de nya tillräknelighetsreglerna föreligger en presumtion för att alla individer har ansvarsförmåga; om inte motsatsen framgår av någon utredning i målet anses den tilltalade således ha varit tillräknelig. Det är emellertid åklagaren som formellt sett har bevisbördan för att gärningsmannen inte skall vara fri från ansvar.⁴³⁸ Vad gäller förekomsten av eventuella ansvarsfrihetsgrunder får rätten dock, liksom idag, antas ha en viss utredningsskyldighet vad gäller den tilltalades psykiska tillstånd vid tiden för gärningen.

Vad beträffar den straffrättsliga bedömningen av den som genom alkoholintag (eller annat intag av rusmedel) vållat en psykisk störning gäller att om gärningsmannen genom frivilligt/självförvållat rus eller på annat liknande sätt själv vållat sin bristande förmåga inte kan gå fri från ansvar.⁴³⁹ Ansvarsfrihet kan alltså inte komma ifråga i det fall där individen genom berusning ådragit sig en allvarlig psykisk störning som han kunnat förvänta sig med hänsyn till de erfarenheter som han tidigare haft av alkohol eller annat berusningsmedel.⁴⁴⁰

Tillräknelighetsbedömningen av en individ kommer inte enbart att gälla huruvida han är ansvarig eller inte ansvarig för en viss gärning. I likhet med dagens reglering om förmildrande omständigheter (29 kap. 3 § BrB) vid straffvärdebedömningen anses även s.k. ”förminskad tillräknelighet” kunna föreligga.⁴⁴¹

⁴³⁴ A.a. s. 349 f och s. 351.

Enligt andra uppgifter kommer mellan 20 till 40 personer per år att förklaras otillräkneliga, se Mortensen, P., (2002-01-23).

⁴³⁵ SOU 2002:3, s. 20.

⁴³⁶ A.a. s. 21 och s. 252. De lagar som här aktualiseras är HSL och LPT.

⁴³⁷ SOU 2002:3, s. 20 f.

⁴³⁸ A.a. s. 370.

⁴³⁹ A.a. s. 20 f.

⁴⁴⁰ A.a. s. 370.

⁴⁴¹ A.a. s. 255 och s. 372.

För utformningen av den föreslagna regeln, se SOU 2002:3, s. 39.

Bestämmelsen i 29 kap. 3 § första stycket andra punkten BrB motsvarar i allt väsentligt de bestämmelser om strafflindring p.g.a. förminskad tillräknelighet som återfinns i de flesta andra länders rättssystem, se SOU 1996:185, del I, s. 494. För mer om partiellt sinnessjuka, se bl.a. Kinberg, O., (1917), s. 33 ff.

5.3.3 Ingen påföljdmässig särbehandling av psykiskt störda

Kommittén föreslår, som en konsekvens av införandet av ett tillräknelighetsrekvisit, att *fängelseförbudet skall avskaffas*.⁴⁴² Den menar att även de som är allvarligt psykiskt störda skall kunna dömas till fängelse.⁴⁴³ Antalet psykiskt störda som kommer att dömas till fängelse kommer därför sannolikt att öka.⁴⁴⁴ Om gärningens straffvärde bedöms vara lägre än ett år, eller i vissa fall två år, kan påföljden ofta bestämmas till annat än fängelse; kontraktsvård skall kunna användas även för psykiskt störda lagöverträdare.⁴⁴⁵ Vid val av påföljd för en psykiskt störd lagöverträdare bör domstolen i största möjliga mån undvika att döma till fängelse; om böter inte kan anses som ett tillräckligt straff bör påföljden bestämmas till villkorlig dom eller skyddstillsyn. Om den tilltalade har ett psykiatrisk vårdbehov bör påföljden bestämmas till skyddstillsyn som då kan kombineras med föreskrift om psykiatrisk vård. Eftersom fängelseförbudet försvinner kan en dom på skyddstillsyn undanröjas för att ersättas med ett fängelsestraff om den dömde skulle komma att missköta sig.⁴⁴⁶ Verkställigheten av utdömda fängelsestraff kan dock, mot idag, komma att se väsentligt annorlunda ut; kommittén föreslår att det införs en *ny verkställighetsform, fängelse genom rättspsykiatrisk vård*.⁴⁴⁷ Verkställighetsformen innebär att den som har dömts till fängelse och som vid domstillfället har ett rättspsykiatrisk vårdbehov skall inleda verkställigheten av sitt fängelsestraff på en vårdinrättning. Vården kan vara frivillig eller tvångsmässig.⁴⁴⁸ När lagöverträdaren lider av en psykisk störning som är allvarlig skall inget samtycke krävas.⁴⁴⁹ I de fall där gärningsmannens psykiska störning inte är av allvarligt slag krävs dock att gärningsmannen lämnat sitt samtycke till vården.⁴⁵⁰ Vården skall fortgå så länge vårdbehovet kvarstår. Om den dömde tillfrisknar innan straffet till fullo har avtjänats, skall han i princip föras över till en kriminalvårdsanstalt för att fortsätta verkställigheten där fram till tidpunkten för sin villkorliga frigivning. Skulle han återinsjukna före den villkorliga frigivningen får han återvända till sjukvården.⁴⁵¹

Kommittén vill, som ovan framgått, att den som har begått en gärning under påverkan av en allvarlig psykisk störning som utgångspunkt skall ta ett straffrättsligt ansvar för gärningen. Den allvarligt psykiskt störde skall också kunna dömas till *samma typ av påföljder som andra lagöverträdare*.⁴⁵²

⁴⁴² SOU 2002:3, s. 20 f, s. 210 f samt s. 250.

⁴⁴³ A.a. s. 211.

⁴⁴⁴ A.a. s. 260.

⁴⁴⁵ A.a. s. 211.

⁴⁴⁶ A.a. s. 256.

⁴⁴⁷ A.a. s. 211.

⁴⁴⁸ A.a. s. 258. Vården kan i dessa fall regleras av HSL eller LRV.

⁴⁴⁹ Uttalande i SOU 2002:3, s. 211 (tolkat e contrario).

⁴⁵⁰ A.a. s. 211.

⁴⁵¹ A.a. s. 259.

⁴⁵² A.a. s. 211 och s. 255. Kommittén uttalar dock här att förekomsten av en psykisk störning även i fortsättningen kan få betydelse för brottets straffvärde.

Kommittén menar att ett *behov av psykiatrisk vård måste tillgodoses oavsett vilket straff som utdöms*.⁴⁵³ Psykiskt störda lagöverträdare som döms till fängelse och som har behov av psykiatrisk vård skall, om förslaget blir verklighet, ges sådan vård under verkställigheten av straffet. Endast när sådan vård måste ges tvångsmässigt kommer den att benämnas ”rättspsykiatrisk vård”.⁴⁵⁴

På talan av en åklagare ges domstolen en möjlighet att döma den som bedöms otillräcklig till rättspsykiatrisk vård. Den rättspsykiatriska vården skall i detta fall ses som en särreaktion.⁴⁵⁵ Den nuvarande *utskrivningsprövningen föreslås försvinna*. Kommittén föreslår även att hela påföljdsinstitutet *rättspsykiatrisk vård, i dess nuvarande form skall tas bort*. Vidare skall ingen som dömts till rättspsykiatrisk vård kunna hållas kvar i denna vård om det inte längre föreligger ett medicinskt vårdbehov som påkallar slutet vård.⁴⁵⁶ Att så ibland sker idag kan, enligt kommittén, anses strida mot den s.k. Hawaiideklarationen⁴⁵⁷ i vilken det slås fast att en psykiater inte får medverka i tvångsmässig psykiatrisk vård av personer som inte är psykiskt sjuka.⁴⁵⁸ Det nuvarande vårdsystemet innebär också att påföljderna för psykiskt störda lagöverträdare i vissa fall framstår som oproportionella i förhållande till brottets straffvärde.⁴⁵⁹ En person som begått ett allvarligt brott och som överlämnas till rättspsykiatrisk vård kan komma att friskförklaras efter en kort tid och på så sätt komma ut i samhället igen. Tendensen att vårdtiderna vid mindre allvarlig brottslighet generellt sett är längre än de fängelsestraff som döms ut för motsvarande brott, medan det omvända förhållandet inte sällan råder vid allvarlig brottslighet, skall brytas.⁴⁶⁰

En av orsakerna till förslaget att avskaffa fängelseförbudet är att det anses vara orimligt att det i vissa fall är uteslutet att utdöma både fängelse och rättspsykiatrisk vård.⁴⁶¹ Detta problem illustrerades särskilt väl i det s.k. Flink-fallet där en fullt möjlig utgång hade varit att Flink dömts till skyddstillsyn eller villkorlig dom.⁴⁶² I andra fall har fängelseförbudet, enligt kommittén, visat sig få en alltför

⁴⁵³ A.a. s. 211.

⁴⁵⁴ A.a. s. 253.

⁴⁵⁵ A.a. s. 211.

Särreaktionen kan påstås vara betingad av hänsynen till samhällsskyddet.

⁴⁵⁶ A.a. s. 210 f.

Möjligheterna till vård med stöd av LPT skall dock kvarstå, se SOU 2002:3, s. 20 f.

⁴⁵⁷ Declaration of Hawaii, (August 1977).

⁴⁵⁸ SOU 2002:3, s. 208 och s. 215. Se även Svensson, P., (1997), s. 21.

⁴⁵⁹ SOU 2002:3, s. 218 f.

⁴⁶⁰ A.a. s. 267.

En undersökning utförd av dåvarande docent (numera adjungerad professor i kriminologi vid Mittuniversitetet (Sundsvall)) Henrik Belfrage visar bl.a. att individer dömda för misshandel och olaga hot är frihetsberövade drygt tre gånger längre inom den rättspsykiatriska vården jämfört med kriminalvården. Även vad gäller vårdtiderna för brotten våldtäkt, mordbrand och stöld/rån är vårdtiderna betydligt längre jämfört med de fängelsetider som utdömts, se Belfrage, H., (1996), s. 717 ff, SOU 1998:32, s. 357 f och Lindqvist, P. och Björk, T., (2002), s. 2878 f.

⁴⁶¹ SOU 2002:3, s. 216 och s. 267.

⁴⁶² A.a. s. 216.

För liknande åsikt, se Svensson, P., (1997), s. 20 f.

vidsträckt tillämplighet. En person som lider av en depression med självmordsrisk är i och för sig att bedöma som allvarligt psykiskt störd men hans depressionstillstånd behöver dock inte alls vara förknippat med några vanföreställningar. Trots detta kommer han, om han begår brott, att omfattas av fängelseförbudet vilket kommittén anser orimligt.⁴⁶³ Det är heller inte, enligt kommittén, rimligt att fängelseförbudet hindrar domstolen från att döma till skyddstillsyn, skyddstillsyn med föreskrift om kontraktsvård och villkorlig dom på det sätt som kan anses vara fallet idag.⁴⁶⁴

5.3.4 Införande av samhällsskyddsåtgärder

Enligt kommittén har samhället ett behov av att skydda sig mot personer som p.g.a. sitt psykiska tillstånd har hög benägenhet att återfalla i allvarliga brott. Samhällsskyddsaspekter bör därför, enligt kommittén, i en framtid tillmätas självständig betydelse och inte bara som idag få betydelse när den tilltalade döms och påföljden bestäms till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.⁴⁶⁵

Såväl psykiskt sjuka som personlighetsstörda lagöverträdare skall kunna bli föremål för s.k. *samhällsskyddsåtgärder*.⁴⁶⁶ Grundförutsättningen för en samhällsskyddsåtgärd är att ett väsentligt intresse av samhällsskydd inte tillräckligt kan tillgodoses genom straff eller andra åtgärder.⁴⁶⁷ En ytterligare förutsättning för att en samhällsskyddsåtgärd skall kunna komma ifråga är självfallet att domstolen ansett det bevisat att personen ifråga begått den straffbelagda gärningen.⁴⁶⁸

I det fall där en person döms till rättspsykiatrisk vård men där det efter en tid inte längre föreligger förutsättningar för fortsatt rättspsykiatrisk vård kan samhällets skyddsbehov mot lagöverträdaren ändå göra sig starkt gällande. Kommittén vill därför att domstol i dessa fall skall kunna besluta om samhällsskyddsåtgärder.⁴⁶⁹ Psykiskt störda som återfaller i allvarlig brottslighet skall, med kommitténs förslag, kunna frihetsberövas på obestämd tid. Sådana frihetsberövanden skulle även kunna komma till stånd beträffande personer som i en brottmålsprocess befunnits otillräkneliga.⁴⁷⁰ Samhällsskyddsåtgärderna skall kunna äga rum såväl i slutna former som genom kontrollåtgärder när gärningsmannen befinner sig ute i samhället.⁴⁷¹ Samhällsskyddsåtgärderna innebär således inte att den som är föremål för en sådan åtgärd alltid kommer att befinna sig på en vårdinrättning.⁴⁷² Ju närmare

⁴⁶³ SOU 2002:3, s. 216 f.

⁴⁶⁴ A.a. s. 210 och s. 217.

För mer om detta problem, se avsnitt 4.3.4.

⁴⁶⁵ A.a. s. 218 f, s. 267 och s. 271.

⁴⁶⁶ A.a. s. 277.

⁴⁶⁷ A.a. s. 22 f och s. 42.

⁴⁶⁸ A.a. s. 375.

⁴⁶⁹ A.a. s. 211. För föreslagna lagtexttydelser, se SOU 2002:3, s. 38 och s. 41 ff.

⁴⁷⁰ A.a. s. 276 ff.

⁴⁷¹ A.a. s. 211.

⁴⁷² A.a. s. 278.

samhällsskyddsåtgärdens slut som man kommer desto öppnare former anses verkställigheten kunna ha.⁴⁷³ Samhällsskyddsåtgärder bedöms bli aktuella i cirka 25 fall per år när det gäller individer som förklaras otillräkneliga.⁴⁷⁴ I de fall där samhällsskyddsåtgärden ges efter det att en utdömd påföljd avtjänats uppskattar kommittén, högt räknat, att 50 personer årligen kommer att ådömas en samhällsskyddsåtgärd.⁴⁷⁵

Samhällsskyddsåtgärderna som i princip skall vara tidsbestämda skall dock kontinuerligt omprövas av domstol.⁴⁷⁶ Kommittén föreslår även att det i en framtid skall göras samhällsskyddsprövningar beträffande sådana psykiskt störda lagöverträdare som inte var allvarligt psykiskt störda vid tiden för brottet.⁴⁷⁷

I de fall där samhällsskyddsåtgärder vidtas får den enskilde individens rätt till bl.a. frihet i viss mån ge vika för samhällets skyddsbehov.⁴⁷⁸ Samhällsskyddsåtgärderna är därför förknippade med svåra etiska överväganden. Eftersom de kan sägas ha ett preventivt syfte skall de få användas endast i undantagsfall och med stor restriktivitet.⁴⁷⁹ Åtgärderna skall således endast användas där det kan anses verkligt nödvändigt.⁴⁸⁰ Samhällsskyddsåtgärder förutsätter att man gjort någon form av riskbedömning av individen.⁴⁸¹ Eftersom det är förenat med svårigheter att förutse återfall i brott anser kommittén att det, för att samhällsskyddsåtgärder skall kunna komma ifråga, för det första måste krävas att individen har begått allvarlig brottslighet av särskilt integritetskränkande slag. Det måste i princip röra sig om brott som riktar sig mot någons liv eller hälsa. För det andra måste det med hänsyn till gärningsmannens tidigare brottslighet, psykiska tillstånd och övriga omständigheter föreligga en påtaglig risk för att han återfaller i sådan brottslighet.⁴⁸² Samhällsskyddsaspekten torde framför allt få genomslag vad gäller risk för återfall i grova vålds- eller sexualbrott.⁴⁸³

5.3.5 Införande av nya utredningar

Dagens § 7-undersökningar föreslås finnas kvar även i framtiden, dock under benämningen ”mindre rättspsykiatrisk undersökning”.⁴⁸⁴ Två nya rättspsykiatriska undersökningar bör enligt kommittén

⁴⁷³ A.a. s. 281.

⁴⁷⁴ A.a. s. 351.

⁴⁷⁵ A.a. s. 352.

⁴⁷⁶ A.a. s. 211, s. 279 och s. 284.

⁴⁷⁷ A.a. s. 212.

⁴⁷⁸ A.a. s. 268.

⁴⁷⁹ A.a. s. 265.

⁴⁸⁰ A.a. s. 266.

⁴⁸¹ A.a. s. 271.

⁴⁸² A.a. s. 19 f, s. 271, s. 274 och s. 284.

⁴⁸³ A.a. s. 275.

⁴⁸⁴ A.a. s. 285.

införas: *ansvarsutredning och samhällsskyddsutredning*. Ansvarsutredningens syfte skulle vara att ge underlag för att pröva frågan om tillräknelighet (full tillräknelighet, förminskad tillräknelighet eller otillräknelighet). Samhällsskyddsutredningen skulle syfta till att uttala sig om huruvida det föreligger en påtaglig risk för att lagöverträdaren återfaller i allvarlig brottslighet. Syftet med den senare utredningen skulle således bli att bedöma samhällets behov av skyddsåtgärder mot individen ifråga.⁴⁸⁵ En samhällsskyddsutredning skulle bli aktuell i de fall där domstolen har att ta ställning till huruvida en eller flera samhällsskyddsåtgärder bör sättas in eller tas bort.⁴⁸⁶

⁴⁸⁵ A.a. s. 23 och s. 283 ff.

⁴⁸⁶ A.a. s. 287.

6 Analys och avslutande kommentarer

Historien har präglats av mer eller mindre genomgripande straffrättsliga förändringar. Huruvida fokus legat på vårdande eller straffande aspekter tycks ha varierat över tid. Vad gäller tidig rätt (tiden före SL) syns det vara svårt att exakt uttala sig om hur rättstillämpningen sett ut (och huruvida den varit starkt lagbunden eller inte). De historiska källor som legat till grund för uppsatsen tycks inte närmare behandla denna fråga. Trots att straffriklösheter verkar ha förekommit även före 1800-talet syns det dock vara först en bit in på detta århundrade som straffriklösheter kom att bli ett mer regelbundet inslag i den svenska rättsskipningen. Med SL:s födelse inträdde en tydlig, och uttalad, tillräknelighetstanke. När SL senare ersattes med BrB trängdes tillräknelighetstanken, med ett par undantag (fängelseförbudet och möjligheterna till strafflindring p.g.a. tillfällig sinnesförvirring) undan. Behandlingstanken fick i och med BrB:s tillkomst en betydligt mer framskjuten position än tidigare. I och med Straffansvarsutredningens, Tvångspsykiatrikommitténs och Psykansvarskommitténs betänkanden syns nu starka röster för tillräknelighetsläran åter göra sig gällande. Tillräknelighetsläran syns vara nära förknippad med ett strafftänkande; även om tillräknelighetsläran i sig inte uttalar sig om vilka påföljder som straffrättsystemet har att ta till vad gäller de tillräkneliga lagöverträdarna syns Psykansvarskommitténs förslag innebära ett, åtminstone ”i teorin”, ökat strafftänkande.⁴⁸⁷ Enligt Psykansvarskommitténs förslag skall merparten av de psykiskt störda lagöverträdarna komma ifråga för ”vanliga” påföljder såsom fängelse. Endast de allra allvarligaste psykiskt störda lagöverträdarna skall anses falla utanför tillräknelighetsbegreppet och således också det straffrättsliga påföljdssystemet. Denna utveckling, mot att i allt högre utsträckning döma psykiskt störda till fängelse (och därmed döma färre till vård), uttalades redan i 1991 års reform. Redan i dagens system kan man alltså skönja en hårdnande attityd gentemot psykiskt störda lagöverträdare. Uttalandet i ”Olsson-fallet” syns ligga i linje med detta hårdare synsätt. TR:en ansåg, i detta fall, att det i och för sig fanns förutsättningar för att döma den tilltalade till rättspsykiatrisk vård men uttalade att det ”med hänsyn till brottens extremt höga straffvärde” inte kunde bli aktuellt med någon annan påföljd än fängelse på livstid. En sådan tolkning vinner dock inte stöd i dagens bestämmelser i BrB.

Vad gäller de situationer där gärningsmän åberopar ansvarsfrihet p.g.a. att de lidit av en psykisk störning vid gärningstillfället kan domstolens bedömningar sägas vara något svårtolkade. Följande tankelinjer tycks dock kunna skönjas. Oavsett störningens beteckning, art och grad syns domstolen alltid göra en sedvanlig uppsåtsbedömning. Domstolen måste således utreda huruvida insikts- och kontrollrekvisitet kan anses vara uppfyllda. Hur gärningsmannen tolkat den aktuella situationen och vilken förmåga han haft att handla på ett lagenligt sätt är här det centrala. (Tyngdpunkten tycks i denna

⁴⁸⁷ En annan sak är att förslaget i *praktiken* kanske inte kommer att innebära en så hård för attityd mot de psykiskt störda som förslaget ”på pappret” ger sken av. Vissa som dömts till fängelse kommer ju t.ex. att avtjäna detta straff genom rättspsykiatrisk vård.

bedömning ligga på insiktsrekvisitet, d.v.s. den tilltalades tolkning och förståelse av situationen.) Om gärningsmannen, vid denna bedömning, kan sägas ha agerat med en tillräckligt hög grad av medvetenhet och kontroll kommer han, ansvarsmässigt sett, att bedömas på samma sätt som en psykiskt frisk individ. Om han däremot inte kan anses ha agerat med en tillräckligt hög grad av medvetenhet och kontroll måste han frikännas på den grunden att han har saknat uppsåt till brottet. I de fall där en gärningsman har agerat under en psykisk störning som utlösts av alkohol eller annat berusningsmedel syns situationen bli något mer komplicerad. Domstolen torde här bli tvungen att företa en slags tvåstegsbedömning i ansvarsfrågan; förutom insikts- och kontrollprövningen ovan måste rätten göra en bedömning av huruvida den psykiska störningen kan anses vara självförvållad eller inte. För en frikännande dom i dessa fall krävs inte enbart att gärningsmannen har saknat tillräckligt hög grad av insikt och kontroll, domstolen måste även komma fram till att han inte kan lastas för den psykiska störningens uppkomst. Endast om gärningsmannen inte rimligen kunnat förvänta sig att reagera psykotiskt (eller på ett annat för honom helt personlighetsfrämmande sätt) av berusningsmedlet kan han frikännas. Detta innebär att även den gärningsman som inte har varit medveten om sitt handlande (under den psykiska störningen), i särskilt hög grad eller ens i någon grad alls, ändå i vissa fall anses ha agerat med uppsåt. Det läggs honom således till last att han, trots sin(a) tidigare negativa erfarenhet(er) av berusningsmedlet i fråga inte avhållit sig från att nyttja detta ytterligare. Hans ”risktagande” i detta avseende kan sägas ligga nära ett likgiltighetsuppsåt; gärningsmannen har med vetskap om hur han tidigare reagerat vid berusning uttryckt likgiltighet inför konsekvenserna av att återigen försätta sig i ett sådant tillstånd. Vad gäller sådana fall som rör tillfällig sinnesförvirring kan följande sägas. HovR:en har i ”Hundfobifallet” visserligen uttalat att en tillfällig sinnesförvirring inte kan leda till att en gärningsman frikänns från ansvar om gärningsmannen begått gärningen med uppsåt. HovR:en bedömde i målet att den tilltalade hade varit så medveten om sitt handlande (att det innefattat motstånd mot poliserna) att han fick anses ha haft uppsåt till den åtalade gärningen (våldsam motstånd). Domstolen kom således att stanna där i sin straffrättsliga bedömning. Frågan är dock hur rätten hade bedömt situationen om den tilltalade hade befunnits ha saknat denna medvetenhet. Om HovR:en då istället hade kommit fram till att den tilltalade inte kunde lastas för att själv ha utlöst sinnesförvirringen (ångestattacken) är det svårt att tänka sig att domstolen hade kunnat finna att gärningsmannen – trots detta – skulle dömas för gärningen. Närmare till hands ligger det, enligt min uppfattning, istället att (i likhet med vad som gäller för rusutlösta allvarliga psykiska störningar) finna att den tilltalade då skulle gå fri från ansvar. Det syns för närvarande saknas någon klagörande praxis som berör dessa fall.

Praxis uppvisar idag vad gäller psykiskt stördas uppsåt en relativt brokig bild. Detta gäller såväl uppsåts- som påföljdsbedömningarna. I vissa fall behandlar domstolen frågan vad den psykiskt störde borde ha insett och sätter här kravet relativt högt. Domstolen utgick i ett fall från den tilltalades egen uppfattning om sig själv som Messias och förde inte något resonemang om vad han borde ha insett. I

ett annat fall fann domstolen att en psykiskt sjuk person som anlagt eld *borde* ha insett faran med detta. Domstolen dömde honom därför på denna grund. Denna skiftande bedömning ger en otillfredsställande bild av hur man skall bedöma de psykiskt stördas uppsåt. Även om man kan argumentera för att insikts- och medvetandekravet bör skifta utifrån arten och graden av den psykiska störningen finns i de två nyss nämnda fallen ingen synbar väsentlig skillnad i domstolarnas förhållningssätt till den tilltalades psykiska störning. Vad den tilltalade borde ha förstått i en viss given situation kan vara av betydelse inte bara i ansvars- utan även i påföljdsfrågan; när den tilltalade begått en brottslig gärning under påverkan av en allvarlig psykisk störning som föranletts av alkoholberusning spelar det för fängelseförbudets eventuella tillämplighet en avgörande roll vad gärningsmannen vetat om sitt tidigare agerande under alkoholberusning.

Praxis på området kan, mot ovanstående bakgrund, sägas vara relativt svåranalyserbar. Utifrån i många fall knapphändiga domskäl är det inte sällan mycket svårt att utläsa vad domstolarna närmare har lagt till grund för sina ansvarsbedömningar och påföljdsbestämningar. Vid studiet av rättsfall framkommer ofta en mycket otydlig bild av vilka frågor som domstolen ansett vara relevanta för utgången av målet. Särskilt tydligt är detta i domskälen i "Flink-fallet". HD:s domskäl ger här inte den tydliga vägledning som hade varit önskvärd. Fallet ledde, bl.a. p.g.a. sina otydliga domskäl, till stor debatt vilket fick till följd att HD senare ansåg sig nödgad att förtydligade dessa. Om det nu för Flink-fallets utgång, så som HD påstått i ett senare uttalande, var av avgörande betydelse att Flinks tillstånd (den kortvariga psykos) var självförvållat (eftersom han tidigare upplevt liknande psykosartade tillstånd med aggressiva inslag) kan det tyckas märkligt att HD inte någonstans i sina ursprungliga domskäl i fallet uttryckligen anger att Flink fick anses ha självförvållat sin, vid brottstillfället, föreliggande psykos. HD:s ursprungliga domskäl ger, åtminstone vid en första anblick, sken av att den springande punkten rörde det oskäligen i att inte kunna döma en person som hade begått mycket allvarliga brott till varken fängelse eller rättspsykiatrisk vård. Det kan anses vara anmärkningsvärt att HD i sin efterföljande praxis ger en i stora delar annan bild av den avgörande punkten i fallet.

Det tycks i Psykansvarskommitténs betänkande finnas en tendens till att snäva in innebörden av begreppet allvarlig psykisk störning.⁴⁸⁸ I förhållande till gällande rätt syns förslaget dock inte innebära några stora förändringar vad gäller domstolarnas uppsåtsbedömningar. Även fortsättningsvis måste domstolen utreda, den även i det nu rådande systemet så svåra, frågan om hur den tilltalade uppfattat verkligheten (realitetsvärdering), vilken omdömesförmåga han haft och om han haft förmåga att kontrollera sitt handlande (kontrollrekvisit). I ett system med tillräknelighetsresonemang är bedömningar av individers medvetenhet, insikter och avsikter fortsatt relevanta. Vad som skiljer sig från gällande rätt är att det i sig inte kommer att vara tillräckligt att lida (respektive ha lidit) av en

⁴⁸⁸ Prop. 1990/91:58, s. 3.

diagnos som klassas som allvarlig psykisk störning för att kunna undslippa fängelsestraff. För att man enligt förslaget skall undslippa ansvar krävs inte enbart en diagnos på allvarlig psykisk störning; man måste dessutom vara bland de "mest kvalificerade" allvarligt psykiskt störda. Enbart dessa skall förklaras otillräkneliga och helt undslippa ansvar. Eftersom merparten av de psykiskt störda lagöverträdarna kommer att dömas till tidsbestämda fängelsestraff (till skillnad från dagens tidsobestämda rättspsykiatriska vård med särskild utskrivningsprövning) kommer deras vårdtid också att bli direkt begränsad av det utdömda fängelsestraffets längd. De nya möjligheterna till tidsobestämda frihetsberövanden, i form av samhällsskyddsåtgärder, skulle dock kunna ses som en ny slags rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Den rättspsykiatriska vården skulle således, åtminstone i viss omfattning, komma att leva kvar men "i en annan skepnad". Dessutom syns möjligheterna att ge "otillräkneliga" psykiatrisk vård med stöd av HSL och LPT kvarstå. Skillnaderna mellan det rådande och det föreslagna systemet skulle då, i praktiken i detta avseende, kunna sägas bli mindre än vad de vid en första anblick ger sken av.

Om den rättspsykiatriska vården försvinner som särskild påföljd kan detta sägas leda till, precis som Psykansvarskommittén också uttalar, att domstolen initialt slipper göra den hårfina bedömningen av om gärningsmannen skall dömas till fängelse eller vård (vilken tidigare har kommit att leda till mycket olika frihetsberövandetider). Man skall dock ha i åtanke att bedömningen av om gärningsmannen skall verkställa sitt straff i fängelse och/eller på vårdinstitution inte försvinner utan måste göras "av någon".

Så som det gällande påföljdssystemet ser ut idag är det, då fängelseförbudet träder in samtidigt som gärningsmannen tillfrisknat vid tiden för domen, ofta svårt att finna en lämplig påföljd som samtidigt kan anses vara tillräckligt ingripande (om man nu anser att psykiskt störda lagöverträdare bör drabbas av någon påföljd över huvud taget). I dagsläget återstår i många fall endast påföljderna skyddstillsyn eller villkorlig dom. Man kan diskutera huruvida det ens är möjligt att döma ut en "ren" skyddstillsyn (d.v.s. en skyddstillsyn utan något alternativt fängelsestraff). En skyddstillsyn skall ju i regel omvandlas till ett fängelsestraff i det fall där den dömda inte lever upp till de regler som förväntas av honom. Det finns därför enligt min mening starka skäl att förändra påföljdsläget.

Avslutningsvis kan sägas att skillnaderna mellan dagens system och det föreslagna systemet i många avseende troligtvis inte skulle bli särskilt stora. Dagens uppsåtsbedömningar syns i allt väsentligt överensstämma med de bedömningar som enligt kommitténs förslag blir nödvändiga om ett tillräknelighetsbegrepp införs. Den av kommittén förespråkade uppsåtsbedömningen avseende de individer som drabbats av allvarliga psykiska störningar vilka utlösts av rus syns redan idag vara verklighet. Betänkandet erbjuder dock otvivelaktigt nya möjligheter för att komma till rätta med den problematik som t.ex. Flink-fallet illustrerar. Även problemet med de oproportionerligt långa respektive korta rättspsykiatriska vårdtiderna skulle kunna få sin lösning med en modell likt den

föreslagna. Exakt på vilket sätt som Flink-fallet skulle ha bedömts om betänkandets förslag varit verklighet är inte möjligt att närmare bedöma. Även om betänkandets förslag skulle kunna komma till rätta med t.ex. problemet att inte alltid kunna utdöma tillräckligt ingripande påföljder kan man dock, enligt min mening, fråga sig om det verkligen är nödvändigt med så ingripande straffrättsliga (formella) förändringar. Ett påföljdssystem med större inslag av vård och samhällsskydd skulle kunna uppnås utan ett införande av ett system med en starkt uttalad tillräknelighetstanke. Mindre ingripande åtgärder torde således vara tillräckliga för att komma till rätta med de lagtekniska brister som BrB:s modell idag kan sägas uppvisa. De problem och brister som kan anses finnas i gällande rätt riskerar att följa med till bl.a. bedömningen av samhällsskyddsbehovet. De bedömningar som kommer att vara aktuella för att utreda om samhällsskyddsbehov föreligger eller om samhällsskyddsbehovet kan säga ha upphört kommer säkerligen inte att vara okomplicerade och oproblematiske.

Käll- & litteraturförteckning

KÄLLOR

Betänkanden

1990/91:JuU34 *Psykiskt störda lagöverträdare (1991 års reform)*

1999/2000:SoU13 *Psykiatrisk tvångsvård och rättspsykiatrisk vård*

Direktiv

1999:39 *Ansvar och påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*

Motioner

1998/99:So260 av Ingrid Burman m.fl. (v)

1999/2000:So20 av Chris Heister m.fl. (m)

Propositioner

1962:10 *Förslag till brottsbalk*

1964:10 *Förslag till lag om införande av brottsbalken, m.m.*

1990/91:58 *Om psykiatrisk tvångsvård, m.m.*

1999/2000:44 *Psykiatrisk tvångsvård och rättspsykiatrisk vård*

Statens offentliga utredningar

SOU 1942:59 *Strafflagsberedningens betänkande angående strafflagens tillräknelighetsbestämmelse, sinnesundersökning m.m.*

SOU 1977:23 Bexeliuskommitténs betänkande *Psykiskt störda lagöverträdare.*

SOU 1988:7 Fängelsestraffkommitténs slutbetänkande *Frihet från ansvar – om legalitetsprincipen och om allmänna grunder för ansvarsfrihet.*

SOU 1984:64 Socialberedningens betänkande *Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten.*

SOU 1993:76 Fängelseutredningens betänkande *Verkställighet av fängelsestraff.*

SOU 1994:5 Fängelseutredningens slutbetänkande *Kriminalvård och psykiatri.*

SOU 1996:185 Betänkande av Straffansvarsutredningen *Straffansvarets gränser, del I (överväganden och förslag).*

- SOU 1996:185 Betänkande av Straffansvarsutredningen *Straffansvarets gränser*, del II (bilagor).
- SOU 1998:32 Slutbetänkande av Tvångspsykiatrikommittén *Rättssäkerhet, vårdbehov och samhällsskydd vid psykiatrisk tvångsvård*.
- SOU 2000:70 Delbetänkande av 1999 års rättegångsutredning *Beslut om rättspsykiatrisk undersökning : Problem och lösningar*.
- SOU 2002:3 Betänkande av Psykansvarskommittén *Psykisk störning, brott och ansvar*.

Socialstyrelsens rapporter & publikationer

- Socialstyrelsen, (2002:1) *Rättspsykiatrisk vård – utvärdering – omvärdering*, Stockholm, 2002.
- Socialstyrelsen, (2002:2) *Sjuk eller frisk? Vård eller straff? : Genomgång av rättspsykiatriärenden i Rättsliga Rådet*, Linköping, 2002.
- Socialstyrelsen *Välfärd och valfrihet? : Slutrapport från utvärderingen av 1995 års psykiatrireform*, Stockholm, 1999.

Övriga rapporter

- Rapport från Hälso- och sjukvårdsstyrelsens kansli *Rättspsykiatrisk vård i Västra Götalandsregionen : Slutrapport mars*, (uppgift om förlag saknas), Skövde, 2004.
- Statens Beredning för Medicinsk Utvärdering *Riskbedömningar inom psykiatrin : Kan våld i samhället förutsägas? : En systematisk litteraturöversikt*, (uppgifter om förlag och tryckort saknas), 2005.

Rättsfall från HD (publicerade)

- NJA 1968 s. 471
- NJA 1968 s. 500
- NJA 1969 s. 401
- NJA 1976 s. 183
- NJA 1978 s. 244
- NJA 1985 s. 510
- NJA 1989 s. 97
- NJA 1991 s. 186
- NJA 1994 s. 310
- NJA 1994 s. 620
- NJA 1995 s. 48
- NJA 1996 s. 93

NJA 1996 s. 173
NJA 1998 s. 162
NJA 2001 s. 899
NJA 2004 s. 702

Rättsfall från HD (opublicerat)

Lnr: 1998C64

Rättsfall från HovR (publicerade)

RH 1981:176
RH 1985:62
RH 1989:90
RH 1993:80
RH 1994:43
RH 1994:78
RH 1995:150
RH 1999:139
RH 2000:87
RH 2001:38
RH 2001:59

Rättsfall från HovR (opublicerade)

HovR:en över Skåne och Blekinge; B 80-98, 1999-06-08
HovR:en över Skåne och Blekinge; B 112-00, 2001-02-02
HovR:en över Skåne och Blekinge; B 1782-02, 2002-08-21
HovR:en över Skåne och Blekinge; B 2100-02, 2002-11-08
HovR:en över Skåne och Blekinge; B 1018-05, 2005-07-05
Svea HovR; B 9976-02, 2003-03-14
Svea HovR; B 6504-03, 2003-11-04
Svea HovR; B 2180-03, 2003-12-30
Svea HovR; B 295-05, 2005-05-02

Rättsfall från TR (opublicerade)

Göteborgs TR; B 5771-01, 2001-12-20
Helsingborgs TR; B 880-96, 1997-12-22
Lunds TR; B 2592-04, 2005-04-06
Mölnåls TR; B 1448-04, 2005-12-14

Stockholms TR; B 4163-03, 2003-08-20
Stockholms TR; B 2130-04, 2004-12-14
Umeå TR; B 5461-04, 2005-06-27
Umeå TR; B 5283-04, 2005-10-28
Varbergs TR; B 1904-05, 2005-11-16
Västmanlands TR; B 4526-02, 2003-02-18
Östersunds TR; B 2081-01, 2002-01-31

Rättsfall från RegR (publicerade)

RÅ 1992 ref. 98
RÅ 1994 ref. 95

Rättsfall från RegR (opublicerade)

4517-01, 2001-11-02
5465-01, 2002-05-13

Rättsfall från KamR (opublicerade)

KamR:en i Jönköping; 4204-00, 2001-02-23
KamR:en i Göteborg; 922-05, 2005-06-10

Rättsfall från LR (opublicerade)

LR:en i Jämtlands län; 271-02, 2001-05-28
LR:en i Jämtlands län; 733-02, 2002-12-03

I SvJT refererade fall

1966 ref. s. 22
1978 ref. s. 49

LITTERATUR

Böcker

- Anners, Erik *Brottet, straffet och polisen : i den europeiska rättsutvecklingen*, Norstedts Juridik AB, Stockholm, 1997.
- Anners, Erik *Den europeiska rättens historia 2 : Några huvudlinjer*, Almqvist & Wiksell Förlag AB, Arlöv, 1980.

- Anners, Erik *Svensk straffrättshistoria, del 1 : Några huvudlinjer*, Almqvist & Wiksell Förlag AB, Surte, 1972.
- Belfrage, Henrik (1995:1) *Brottsligheten, psykiatrin och samhället : Introduktion till den medicinska kriminologin*, Liber Utbildning AB/Almqvist & Wiksell Medicin, Falköping, 1995.
- Belfrage, Henrik *Från farlighet till risk : Senare års utveckling inom forskningen och tillämpning av risk- och farlighetsbedömningar, I : SOU 2002:3*.
- Berg, Ulf m.fl. *Brottsbalken : En kommentar : Kap. 25-38, följdförfattningar*, Norstedts blå bibliotek. Lösbladssystem.
- Berglund, Kerstin *Skuldfrihet och ansvarslöshet : En hälsning till Alvar Nelson på 75 årsdagen av Ane den gamles barnbarn*, Juristförbundets förlag, Helsingfors, 1994.
- Carlén, Richard *Kommentar öfver strafflagen*, Norstedt & Söner, Stockholm, 1866.
- Cavallin, Samuel *Skuld*, Iustus Förlag AB, Göteborg, 1999.
- Diesen, Christian m.fl. *Likhet inför lagen*, Bokförlaget Natur och Kultur, Falun, 2005.
- Drugge, Ulf och Simon Lindgren *Dårskapets gränser : Om mord, domstolar och rättspsykiatri under 1800-talet*, Umeå universitet, Umeå, 2001.
- Grönwall, Lars och Leif Holgersson *Psykiatrin, tvånget och lagen*, Norstedts Juridik AB, Falköping, 1992.
- Heckscher, Sten *Socialberedningens skuld, I : Skuld och ansvar : Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson* (red: Jareborg, Nils och Per Ole Träskman), Iustus Förlag, Uppsala, 1985.
- Hoflund, Olle *Straff och andra reaktioner på brott*, fjärde upplagan, Juristförlaget, Stockholm, 1995.
- Jareborg, Nils *Allmän kriminalrätt*, Iustus Förlag AB, Göteborg, 2002.
- Jareborg, Nils *Straffrättens ansvarslära*, Iustus Förlag AB, Uppsala, 1994.
- Jareborg, Nils och Josef Zila *Straffrättens påföljdslära*, Norstedts Juridik AB, Stockholm, 2001.
- Kinberg, Olof *Lagen och de sinnessjuka*, Albert Bonniers förlag, Stockholm, 1926.

- Kinberg, Olof *Om den s.k. tillräkneligheten*, Nordiska Bokhandeln, Älvsjö, 1917.
- Kinberg, Olof *Om den s.k. tillräkneligheten. I : Svenska läkaresällskapets handlingar*, band 40, häfte 2, (uppgift om förlag saknas), Stockholm, 1914, s. 133-178.
- Leijonhufvud, Madeleine och Suzanne Wennberg *Straffansvar*, Norstedts Juridik AB, Göteborg, 2001.
- Lidberg, Lars och Jan Freese *Rätt och psykiatri*, Liber förlag, Lund, 1985.
- Lidberg, Lars (red.) *Svensk rättspsykiatri : en handbok*, Studentlitteratur, Lund, 2000.
- Lidberg, Lars och Nils Wiklund (red.) *Svenska rättspsykiatri : Psykisk störning, brott och påföljd*, andra upplagan, Studentlitteratur, Lund, 2004.
- Mäkelä, Klaus *Varning för vård, I : Nestius, Hans (red.), I stället för fängelse*, Bokförlaget Prisma, Oskarshamn, 1970.
- Nelson, Alvar *Ansvar utan skuld? : Den straffrättsliga bedömningen av gärningar företagna under rus. I : Rättshistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg vid hans avgång från ämbetet den 30 juni 1976*, förlag okänt, Lund, 1977.
- Nordenfelt, Lennart *Om brott, straff och vård : En studie i rättspsykiatrins filosofiska grund valar*, Institutionen för Hälsa och Samhälle vid Linköpings universitet, Linköping, 1988.
- Qvarsell, Roger *Utan vett och vilja*, Carlsson Bokförlag, Stockholm, 1993.
- Sjölenius, Bengt *Hälso- och sjukvårdsrätt : Patienten i hälso- och sjukvården*, del II, Studentlitteratur, Lund, 1989.
- Strahl, Ivar *Den svenska kriminalpolitiken : En presentation av brottsbalken och en översikt över den svenska straffrättens utveckling från 1800-talet till våra dagar*, Bokförlaget Aldus/Bonniers, Malmö, 1970.
- Strömberg, Håkan och Bengt Lundell *Speciell förvaltningsrätt*, femtonde upplagan, Liber Ekonomi, Malmö, 2004.
- Strömmerstedt, Monica *Med vett och vilja? : Uppsåtets gränser i doktrin och rättspraxis*, Jurist förlaget, Stockholm, 1987.

- Touvinen, Matti *Uppsåt och psykisk abnormitet, I : Skuld och ansvar : Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson* (red: Jareborg, Nils och Per Ole Träskman), Iustus Förlag, Uppsala, 1985.
- Wallén, Per-Edwin *Svensk straffrätts historia, del 2, Några huvudlinjer*, Almqvist & Wiksell Förlag AB, Stockholm, 1975.
- Wennberg, Suzanne *Introduktion till straffrätten*, Norstedts Juridik AB, Stockholm, 1998.
- Werlinder, Henry *Några tankar om determinism, fri vilja, straffrätt och vård, I : Westin, Håkan (red.) m.fl., Humanitet : brott – ansvar, friskt – sjukt, straff – vård : Rättspsykiatriska studier tillägnade Karl-Erik Törnqvist*, Uppsala universitet Reprocentralen HSC, Uppsala, 1986.
- Westin, Håkan *En ansvarslös reglering av den galnes skuld, I : Skuldfrihet och ansvarslöshet : En hälsning till Alvar Nelson på 75-årsdagen av Ane den gamles barnbarn*, Publikationer från Institutionen för straff- och processrätt vid Helsingfors universitet, Helsingfors, 1994.

Tidskriftsartiklar

- Anderson, Ants *Domare mäter psykisk sjukdom*, SvJT 1984, s. 404-405.
- Asp, Petter *Svensk rättspraxis – Straffrätt 1995 – 2000*, SvJT, 2001, s. 894-942.
- Belfrage, Henrik (1995:2) *Farlighetsbedömningarnas renässans*, SvJT, 1995, s. 675-683.
- Belfrage, Henrik *Rättspsykiatriska vårdtider vs. Fängelsetider : En undersökning av vårdtider inom den rättspsykiatriska vården jämfört med fängelsetider för motsvarande brott*, SvJT, 1996, s. 717-724.
- Belfrage, Henrik *Är sinnessjukdom ett brott?*, Läkartidningen, 1984, nr. 48, s. 4470.
- Ekstedt, Olle *Vådan av partipolitisk kriminalpolitik*, JT, 1994-95, nr. 4, s. 847-855.
- Grunewald, Karl *Psykiskt störd – ett otidsenligt begrepp*, Läkartidningen, 1997, nr. 37, s. 3913-3914.
- Hagelbäck-Hansson, Frances m.fl. *Psykisk störning och våld - dags för besinning!*, Läkartidningen, 2003, nr. 42, s. 3345.
- Kullgren, Gunnar *Avskaffas rättspsykiatrin löses ändå inte problemen : Däremot skaffar man sig säkert nya*, Läkartidningen, 1996, nr. 21, s. 2029-2032.

- Kullgren, Gunnar *Lagstiftningen gällande psykiskt störda lagöverträdare : Ansvarsfrågan måste skiljas från påföljdsfrågan*, Läkartidningen, 2000, nr. 24, s. 2995-2996.
- Leander, Gun *Sten Levander om "allvarlig psykisk störning": Orimlig lagstiftning försvårar rättspsykiatrisk bedömning*, Läkartidningen, 1995, nr. 1-2, s. 12-14.
- Lernestedt, Claes *Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten*, JT, 1996-97, nr. 2, s. 323-351.
- Levander, Sten *Rättspsykiatri och kriminalpolitik : etiken måste diskuteras innan vi inför ett nytt system*, Läkartidningen, 2000, nr. 47, s. 5512-5519.
- Lindelius, Rolf och Agneta Nilsson *Dagens rättstillämpning hot mot rättssäkerheten. Rättspsykiatrisk vård får inte bli internering*, Läkartidningen, 1995, nr. 50, s. 4774-4777.
- Lindqvist, Per *Psykisk störning : en kontroversiell mötespunkt belyst från Nya Zeeland och Australien*, Läkartidningen, 1999, nr 49, s. 5509-5511.
- Lindqvist, Per och Tabita Björk *Vårdtider inom rättspsykiatrin : rapport från en verklighet*, Läkartidningen, 2002, nr. 25, s. 2878-2879.
- Nilsson, Agneta m.fl. *Brist på samstämmighet oroar rättspsykiatrin : Ökat samarbete mellan psykiatrer och kliniker önskvärt*, Läkartidningen, 1997, nr. 15, s. 1398, 1400-1402, 1404.
- Nordin, Conny *Kommentar till Torbjörn Tännsjö's artikel om "allvarlig psykisk störning" : Ett nödvändigt om än ej tillräckligt bidrag till debatten*, Läkartidningen, 2000, nr. 24, s. 2994.
- Reimer, Stefan *Fängelseförbudet och rus – en precisering i ljuset av "Flink"*, JT, 2002-03, nr. 1, s. 151-159.
- Smiciklas, Martin *Uppsåt till straffrätten – ur ett psykoanalytiskt perspektiv*, JT, 1993-1994, s. 261-276.
- Svensson, Per *Den galna rättvisan*, Moderna tider, september, 1997, s. 14-21.
- Sjöberg, Lennart *Bedömningars ofullkomligheter en fara för rättssäkerheten*, JT, 1998-99, nr. 4, s. 928-947.
- Tännsjö, Torbjörn *"Allvarlig psykisk störning" bör tolkas olika i de psykiatriska tvångslagarna*, Läkartidningen, 2005, nr. 19, s. 2376, 2379.
- Tännsjö, Torbjörn *Torbjörn Tännsjö svarar sina kritiker : Framsteg döma psykiskt störd brottsling till fängelse*, Läkartidningen, 2000, nr. 24, s. 2996-2997.
- Villius, Anders *Fortsatt tvångsvård utan medicinska skäl : Tillämpning av rättspsykiatri*

och Henrik
Belfrage *i strid mot internationell etikkodeks*, Läkartidningen, 1996, nr. 46, s. 4165-4166.

Wennberg,
Suzanne *Behovet av straffrättslig särbehandling av psykiskt avvikande brottslingar : vad är myt och vad är verklighet*, JT, 1999-2000, nr. 3, s. 612-641.

Tidningsartiklar

Cantwell,
Oisin *Ville mörda sin exmake – släpps fri*, Aftonbladet, 2005-09-25.

Fallenius,
Anders m.fl. *Stämplad som psykiskt sjuk – nöjd*, Expressen, 2004-06-10.

Gustavsson,
Ingela *Psyksjuk jagade personal – Hotade dem med samurajsvärd*, Borås Tidning, 2001-03-17.

Gustafsson,
Tomas *Dömdes för mord – frisk efter ett år : Hans läkare ville ge honom frigång efter bara ett år efter mordet på hustrun*, Aftonbladet, 2003-10-26.

Gustafsson,
Thomas *Psyksjuk bilförare dömdes för två mord*, Aftonbladet, 2003-08-21.

Gustafsson,
Thomas *1500 psykfall lever på gatan – Våldsbrott är tio gånger vanligare bland psyksjuka*, Aftonbladet, 2003-09-13.

Göransson,
Anders *Jurister kritiska mot Olssons fängelsedom*, Metro (Göteborg), 2005-04-07.

Håård, Lennart *Psyksjuk dubbelmördare på rymmen*, Aftonbladet, 2005-10-22.

Johansson,
Anders *Psykisksjuk högg ner kärlekspar – 51-åring åtalas för mordförsök*, Aftonbladet, 2004-07-15.

Ledberg, Britt *Fängelse allt vanligare för psykiskt störda*, Göteborgs-Posten, 2005-04-07.

Lerner, Thomas *Svårt bedöma om brottsling ska skrivas ut*, Dagens Nyheter, 2002-05-21.

Letmark, Peter *Vård istället för straff?*, Dagens Nyheter, 2004-01-11.

Mortensen, Per *Förslag döma psykiskt störda till vanliga straff*, Dagens Nyheter, 2002-01-23.

Nilsson, Dan *Vansinnesförare psykiskt sjuk*, Svenska Dagbladet, 2003-08-19.

- Norström, Camilla *Mannen högg för att döda : Samurajmannen trodde att han var hemlig agent*, Aftonbladet, 2003-08-28.
- Sandberg, Peter *"En anpassning i förtid till den nya lagen" : Anders Forsman rekommenderade att Mijailovic skulle få vård*, Dagens Nyheter, 2004-12-03.
- Snarud, Per *Varannan mördare är psyksjuk : psykospatienter överrepresenterade vid grova våldsbrott*, Aftonbladet, 2003-09-30.
- TT *Man bakom Åkeshovsdådet psyksjuk*, Nerikes Allehanda, 2003-08-07.
- TT *Man som körde in i matsal psyksjuk*, Svenska Dagbladet, 2003-08-09.
- TT *Åtalad för mord var psykiskt störd*, Borlänge Tidning, 2005-04-08.
- Öhman, Mats *Psykiskt störd kvinna kidnappade sexåring*, Hallands Nyheter, 2005-06-14.
- [Okänd] *"En riktigt dålig dom"*, Svenska Dagbladet, 2005-04-06.
- [Okänd] *Psykiskt sjuk knivmördade femåring*, Expressen, 2003-09-11.

Övrigt

Nationalencyklopedins ordbok, band 3, Bokförlaget Bra Böcker, Höganäs, 2000.

Nationalencyklopedins uppslagsverk, band 15, Bokförlaget Bra Böcker AB, Höganäs, 1994.

Justitiedepartementet: Information (via mail) från Marie-Louise Ollén, rättssakkunnig, straffrättsenheten, Justitiedepartementet, 2006-01-19.

Hawaiideklarationen (*Declaration of Hawaii*), Adopted by the 6th World Psychiatric Assembly, Honolulu, Hawaii, August 1977.